

Мазмұны

Кіріспе

1. Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-құқықтық сипаттамасы

1.1 Сыбайлас жемқорлық ұғымы, оның түрлері мен формалары

1.2 Сыбайлас жемқорлықтың себептері және олармен күресу жолдары

2. Сыбайлас жемқорлық қылмысының түсінігі, белгілері және

құрамы бағыттылығы

2.1 Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыс ұғымы

2.2 Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстарды жүйелеу

2.3 Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын нормативтік жүйелеу

мәселелері

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі.Сыбайлас жемқорлық қылмыстарынан келтірілген зиянның ауқымы қазіргі уақытта миллиард теңгеге бағаланады. Мемлекеттік және құқық қорғау органдарындағы, сондай-ақ жеке сектордағы сыбайлас жемқорлық деңгейі күн сайын артып келеді және көптеген елдер үшін бұл ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіріп, әлеуметтік-экономикалық салалардың дамуына айтарлықтай зиян келтіруде.

Демократиялық институттар мен құндылықтарды, этикалық құндылықтар мен әділдікті бұзатын халықаралық қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне сыбайлас жемқорлық тудыратын проблемалар мен қауіптердің маңыздылығына алаңдаушылық білдіре отырып, Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы 21.11.2003 жылғы 58-сессияда Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын қабылдады, онда сыбайлас жемқорлықтың алдын алу жөніндегі негізгі ережелер, шаралар және оған қарсы күрес тетіктері көрсетілген [1].

Қазақстанда да осы құбылыспен күресу үшін бұрын-соңды болмаған шараларды қабылдауда. Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңы ең алғаш 1998 жылғы 2 шілдеде қабылданған болатын, алайда күшін жойып жаңадан 2015 жылғы 18 қарашадағы жаңа заң қабылданған болатын. Осы Заңда көрсетілген ережелермен қатар, сыбайлас жемқорлыққа неғұрлым бейім қызмет салалары және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілері де айқындалған [2].

Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы» 2014 жылғы 26 желтоқсандағы №986 Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың және оған қарсы күрестің негізгі бағыттары бойынша нақты шараларды құрайды.

Жоғарыда айтылғандар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Қазақстан Республикасында құқық қорғау органдарының басым бағыты болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Бұл құбылысқа қарсы әрекет үш кезеңді камтиды:

1) сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, оның ішінде сыбайлас жемқорлықтың себептерін анықтау және жою;

2) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу, ашу және тергеу (аталған сыбайлас жемқорлыққа қарсы заң шығарушы);

3) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтан болған зардаптарды азайту және жою.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл белсенді жүргізіліп жатқанын атап өткен жөн, оның ішінде қылмыстың жай-күйі туралы статистикалық мәліметтерді алу және талдау керек. Елде сыбайлас жемқорлық қылмысының жай-күйі туралы мәліметтерге мемлекеттік статистикалық байқау жүргізудің бірыңғай тәсілі

жолға қойылмаған, қылмыстарды бірыңғай жіктеу проблемасы Қазақстан заңнамасында сыбайлас жемқорлық бағыты шешілген жоқ. Сонымен қатар, автор елдегі сыбайлас жемқорлықтың жай-күйі туралы статистикалық мәліметтер сәйкес жемқорларды анықтап, талдауға болады.

Сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстарды жүйелеу проблемасы өзекті екендігі және диссертация тақырыбын таңдауды алдын-ала қарастырып, әрі қарайғы ғылымды дамуды қажет деп шештім.

Зерттеудің ғылыми қажеттілігі қолданыстағы халықаралық және халықаралық стандарттарға жүйелі талдау жүргізу қажеттілігінен тұрады. Сыбайлас жемқорлық құбылысының өзін де, сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмысты да ашатын қазақстандық сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама; сыбайлас жемқорлық пен сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстарға тән нақты белгілерді іздеуде; сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыс субъектілерін анықтауда; осы санаттағы іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті зерделеуде және жетілдіруде, сондай-ақ барлық министрліктер мен ведомстволар үшін сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстардың бірыңғай тізбесін әзірлеуде, онда сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыс ұғымы және оның субъектісі нормативтік деңгейде бекітілетін, олардың белгілері айқындалатын және белгілі бір критерийлер бойынша жүйелендіру жүргізілетін болады.

Зерттеу тақырыбының ғылыми әзірлену дәрежесі. Құқықтық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, көптеген ғылыми жұмыстар тек криминология және қылмыстық құқық саласында ғана емес, сонымен бірге құқықтың басқа салаларында да (халықаралық, әкімшілік, азаматтық қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында) сыбайлас жемқорлықты және оның пайда болу себептерін, сондай-ақ онымен күресу жолдарын зерттеуге арналған. Жемқорлықтың қағидаларын, түрлері мен нысандарын, себептік-кешендік факторларын, сондай-ақ шетел мемлекеттерінің тәжірибесін пайдалануды, қолдауды ұсынған мынадай қазақстандық ғалымдардың еңбектері осы мәселенің зерттелуіне елеулі үлес қосты: Б.А. Амрекулов, Г.И. Баймұрзин, И.Ш. Борчашвили, С.Ғ. Қапаров, Ш. Құттаяқов, Д.В. Құрбатов, Г.С. Мәуленов, М.О. Нәукенов, С.С. Сартаев, Е.З. Тұрғымбаев, М.К. Ынтықбаев және тағы басқалар. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесін РФ ғалымдары Б.В. Воложенкин, Г.А. Сатаров, П.А. Кабанов, М.Л. Цирик, М.И. Лёвин, Н.А. Морозов, И.И. Сулима, Г.В. Игнатенко, Ю.А. Кузнец зерттеді.

Көптеген авторлардың еңбектерінде қылмыстардың жіктелуі жүргізілді, олардың арасында сыбайлас жемқорлық қылмыстары әртүрлілік ретінде көрсетілген. Сондай-ақ ғылымда қылмыстарды саралау мәселелеріне көп көңіл бөлінеді, сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа бағытталуы және оларды тергеу әдістері де қарастырылды. Алайда, сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстарды жүйелеуге бірнеше ғылыми еңбектер арналмаған. Бұл

аспектіні ғалымдар жанама түрде ғана қарастырады, көбінесе сыбайлас жемқорлық құбылысын кеңірек зерттеу барысында қарастырады.

Зерттеудің объектісі - сыбайлас жемқорлық пен сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстардың әлеуметтік-құқықтық сипаттамалары, осы қылмыстық іс-әрекеттердің түсінігі, белгілері мен компоненттері, сондай-ақ оларды нормативтік жүйелеу проблемалары.

Зерттеу пәні халықаралық нормалар, Қазақстан Республикасының заңнамасының нормалары (қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық, әкімшілік), ведомстволық нормативтік құқықтық актілердің нормалары, азаматтардың өтініштері бойынша тексеру материалдары, биліктің өкілді органдарының адвокаттары мен депутаттары, сондай-ақ сот практикасы, қылмыстық істер материалдары және қылмыс туралы есептерді тексеру, ғылыми құқықтық әдебиеттерден алынған талдамалық материалдар.

Зерттеудің мақсаты– ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасын жаңа мамандандырылған анықтамалармен толықтыру, сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстарды сипаттамалық белгілері бойынша жүйелеу әдістемесін біріздендіру және нәтижесінде сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстарды жүйелейтін нормативтік құқықтық актінің жобасын жасау арқылы жетілдіру.

Осы мақсатқа жету үшін зерттеу міндеттеріне мыналар қойылады:

сыбайлас жемқорлықтың мәні мен оның пайда болуын зерттеу;

сыбайлас жемқорлық тұжырымдамасын талдау;

сыбайлас жемқорлықтың нысандары мен түрлерін бөліп көрсету, олардың жіктелуін жүргізу;

сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептерін анықтау, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әдістерін талдау, оларды жақсарту бойынша ұсыныстар енгізу және осы құбылысқа қарсы күрестің жаңа тәсілдерін әзірлеу;

сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік туралы заңнаманың даму тарихын талдау;

сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершіліктің әртүрлі түрлерін реттейтін қолданыстағы заңнаманы зерделеу, оны жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізу;

сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстардың құрамдарын тергеу және сипаттау, олардың белгілерін көрсету, сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстарды сипаттайтын анықтама жасау;

сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстардың субъектілерін анықтау;

сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстарды басқа қылмыстар мен құқық бұзушылықтардан нақты ажыратуға және оларды жүйелеуге мүмкіндік беретін негізгі критерийлерді анықтау;

тиісті министрліктер мен ведомстволар үшін сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстарды жүйелеуге мүмкіндік беретін нормативтік құқықтық актінің жалпы жобасын әзірлеу;

қолданыстағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіруге бағытталған түзетулердің жобасын әзірлеу.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеті. Жұмыстың мақсаты – сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесіндегі Қазақстан Республикасын және халықаралық тәжірибені саралап, айқындап, сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылыққа қарсы күрес жөніндегі заңнаманың қоғамның дамуына қарай іс жүзінде жетілдіріп отыратынына көз жеткізу. Ол үшін мынадай міндеттерді орындау көзделді:

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы мәселенің ғылыми-теориялық негіздерін айқындау;

- сыбайлас жемқорлықтың болмысын, түрлерін, негізгі белгілерін, ерекшеліктерін, субъектілерін анықтау, сондай-ақ пайда болу себептерін айқындау;

- сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтарды себептік-кешендік факторларына қарай топтастырып, оларға сипаттама беріп, жіктеу;

- Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу мәселесіндегі тәжірибесін зерттеу;

- Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы қолданылатын нормативтік актілеріне және дүниежүзілік қауымдастықтың қолданылатын халықаралық-құқықтық актілеріне шолу жасап, олардың әр мемлекеттің даму ерекшеліктеріне қарай қолданылуын талдау.

Зерттеу әдістемесі диалектикалық, аналитикалық, жалпы ғылыми, тарихи, салыстырмалы құқықтық және статистикалық зерттеу әдістеріне негізделген.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мынаған байланысты: диссертация деңгейінде заманауи талаптарға сай келетін сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстың жаңа анықтамасы жасалды, оның негізгі белгілері анықталды, жүйелендірілді, сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстар, бұл өз кезегінде оларды дәл жазуға, алынған статистикалық деректерді талдауға және түрлі әлеуметтік салалардағы сыбайлас жемқорлықпен күресудің тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, диссертацияда қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәселелерді құқықтық реттеудегі зерттеу барысында анықталған қателіктерді жою туралы ұсыныстар тұжырымдалған.

Жұмыстың зерттеу әдісі. Жұмыс сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы Қазақстан Республикасын және халықаралық тәжірибені зерттеуге арналғандықтан, сыбайлас жемқорлық факторларын белгілеудегі негізге алынған сипаттамалы әдіс, талдау әдісі, осы құбылыстың

себептерін анықтау, ерекшелігін нақтылау үшін салыстырмалы әдіс, салыстырмалы-тарихи, бақылау әдістері қолданылды.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер:

1. Автор әзірлеген сыбайлас жемқорлықтың жіктемесі, соның ішінде экономикалық және саяси сыбайлас жемқорлық, жеке секторда, тұрмыстық және іскерлік сыбайлас жемқорлық, сыртқы және ішкі сыбайлас жемқорлық, тәртіптік және қылмыстық сыбайлас жемқорлық, жүйелі және эпизодтық сыбайлас жемқорлық, тік және көлденең сыбайлас жемқорлық, ерікті және мәжбүрлі сыбайлас жемқорлық.

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүргізуші кадрлардың біліктілігінің жеткіліксіздігі, сондықтан олардың жұмысын жетілдіру, ішкі сатқындардан тазарту – ең алдыңғы міндеттердің бірі. Бұл мәселені шешу үшін:

1) ең алдымен құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жалақысын көтеру;

2) құқық сақтау органдарын заманауи техникамен қамтамасыз ету деңгейін көтеру, қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды енгізу қажет.

3. Жемқорлыққа қарсы ведомстволық бағдарламалар қабылдау. Әр ведомствоға өздерінің ерекшеліктеріне сай, сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылық құрылымы және жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асыру тәсілдері бар. Олардың әрқайсысына сырттан мамандарды тарту арқылы ерекше бағдарламалар жасау керек. Ведомстволық сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламаларды әрбір үш-бес жылда жаңартып отыруды тәжірибеге енгізу қажет. Осы салаға алуан түрлі сыбайлас жемқорлықты жұқтырған мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларға сараптама жасау да жатады.

4. Насихат және хабардарлық. Бұл шаралар кешені төмендегі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

1) басқа елдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы табысты бағдарламаларды зерттеп, игеріп, үлгісін тарату;

2) аймақтардың, ірі кәсіпорындардың, салалардың, билік тармақтарының шешімдерін және олардың өкілдерінің әрекеттерін бір-бірімен салыстырып отыру, сыбайлас жемқорлық деңгейінің көрсеткіштерін бұқаралық ақпарат құралдарында тұрақты жариялау және пайдалану;

3) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бағдарламасын жүзеге асыру жөнінде тұрақты ақпарат беріп тұру.

5. Халықаралық ынтымақтастық. Егер ұлттық сыбайлас жемқорлық нақты бір елдегі жалпы проблемалардың пайда болуына себеп болса, халықаралық өзара әрекеттен туындаған сыбайлас жемқорлық осы өзара әрекеттердің толық жетілмегеніне байланысты. Сондықтан өзара әрекет ету тетігін жетілдіруге бағытталған күш қолдану қажет. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жемісті нәтиже беру үшін мынадай ұсыныстар ескерілуі тиіс:

- 1) жемқорлыққа қатысты азаматтардың адами ұстанымын қалыптастыру;
- 2) құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттыру;
- 3) мемлекеттік қызметшілердің ар-ождан ұстанымы олардың мәртебесіне сай болуы;
- 4) мемлекеттік қызметкерлердің табысын және олардың заңға сәйкестігіне шынайы бақылау жүргізу;
- 5) қылмыстық жолмен тапқан пайда мен мүлікті тәркілеудің тиімді тәртібін енгізу;
- 6) мемлекеттік билік және басқару органдарында жемқорлыққа қарсы әрекет ету мақсатында қоғам мен мемлекет осы мемлекеттік қызметшілерге беретін жеңілдіктерді заңда нақты белгілеу.
- 7) Автордың ҚР ҚК баптарының санкцияларын қатаңдату туралы ұсыныстары, яғни сыбайлас жемқорлыққа бағытталған ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін жаза тағайындауды қатаңдату, мүлікті тәркілеу рәсімін жетілдіру туралы, атап айтқанда, сотталған адамның өз жұбайына берген мүлкі, кәмелетке жасқа толмаған балаларға немесе отбасының басқа мүшесіне бұл мүлік оларға тегін берілген жағдайларда не егер олар мүлікті қабылдай отырып, оның қылмыстық әрекеттер нәтижесінде алынғанын түсінбегенін және түсіне алмағанын дәлелдемесе, тәркіленуге жатады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы.

Зерттеудің нәтижелері мен тұжырымдары сыбайлас жемқорлық, оған қарсы күрес мәселесінің ғылыми негіздерін өз деңгейінде толықтырады. Арнайы зерттеу нысанасы негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы әлемдік тәжірибені жинақтап, жүйелеуге талпыныс жасалды. Зерттеудің нәтижелерін сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылыққа қарсы күрес мәселесі бойынша арнаулы курстар оқуда, семинарлар жүргізуде, заңтану курсына, қоғамдық практикада пайдалануға болады.

Қолданыстағы заңдарды зерттеу және оны практикада қолдану негізінде жемқорлық қылмыстар үшін қолданылатын шараларын жетілдіру туралы ұсыныстар келтіріледі.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Жұмыстың құрылысы ондағы зерттелген мәселелердің мазмұнымен анықталады. Диссертация кіріспеден, екі тараудан, бес бөліктен және қорытындыдан тұрады.

1. Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-құқықтық сипаттамасы

1.1 Сыбайлас жемқорлық ұғымы, оның түрлері мен формалары

Қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенді күресіне қарамастан, қазіргі кезде бұл құбылыстың нақты, жалпыға бірдей анықтамасы жоқ. Осы әлеуметтік құбылысқа тән белгілерді анықтай отырып, бүкіл әлемдегі ғалымдар сыбайлас жемқорлықты дәл сипаттауға көптеген әрекеттерді қолданады, бірақ қиындықтар оның біртекті емес, үнемі өзгеріп отыратындығында, онымен күресуге бағытталған заңнамадағы жаңалықтарға бейімделуінде, осылайша заңдастыруға тырысады.

«Сыбайлас жемқорлық» ұғымы латынның «*corruptio*» сөзінен шыққан, зиянды немесе паракорлықты білдіретін, сондай -ақ «*corruptere*» - ұрлау[3].

Біріккен Ұлттар Ұйымының сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы, БҰҰ Бас Ассамблеясының 2003 жылғы 31 қазандағы No 58/4 қаулысымен Нью-Йоркте (АҚШ) өткен 51-ші жалпы отырыста әмбебап халықаралық-құқықтық құжаттардың бірі болып қабылданған. Қазақстан Республикасы 04.05.2008 жылы ратификациялаған. Сыбайлас жемқорлық қоғамға әр түрлі әсер етеді, демократия мен заңдылықтың негіздеріне нұқсан келтіреді, бұзушылыққа әкеледі, адам құқықтары, нарықтарды тежейді, өмір сүру сапасын төмендетеді және ұйымдасқан қылмыс, терроризм және басқалардың өркендеуіне жағдай жасайды, адамдардың қауіпсіздігіне қауіп төндіретін құбылыс болып табылады[4].

Алайда, таңқаларлықтай, Конвенция мәтінінде сыбайлас жемқорлық ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Шамасы, бұл оның анықтамасына бірыңғай келісілген тәсілдің жоқтығынан, сондай-ақ Конвенцияға қатысушы мемлекеттер бұл құбылысты өз заңнамалары үшін ең қолайлы тұжырымдамада тәуелсіз түсіндіруге құқылы болу үшін жасалады.

Сонымен бірге БҰҰ-ның ресми сайтында орналастырылған сыбайлас жемқорлыққа қарсы анықтамалық материалдарда БҰҰ арқылы сыбайлас жемқорлықтың жалпы анықтамасы берілген, оған сәйкес сыбайлас жемқорлық - әдептілік пен адалдықтың болмауы, қызметтік жағдайында пайдалану арам жолмен артықшылыққа қол жеткізу, қызмет бабын жеке мүддесі үшін теріс пайдалану[5].

Бұл анықтама, автордың пікірінше, сыбайлас жемқорлықты үстірт сипаттайды, дегенмен, ол сыбайлас жемқорлыққа тән сипаттама – пайдалану жеке пайда табуға бағытталған ресми ұстаным.

Халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы талдауды жалғастыра отырып, біз сыбайлас жемқорлық ұғымы Еуропалық Кеңестің сыбайлас жемқорлық туралы қылмыстық-құқықтық конвенциясында анықталмаған деп қорытынды жасай аламыз.

Осы анықтамада сыбайлас жемқорлықты сипаттай отырып, осы Конвенцияның авторлары бұл құбылыс тек лауазымды тұлғалардың пара сұрау немесе алу түрінде көрінетін әрекеттерімен ғана емес, сонымен қатар белсенді әрекеттерімен де сипатталатындығы маңызды. Басқа адамдардың іс-

әрекеттері, дәлірек айтсақ, өз міндеттерін қалыпты орындауды немесе лауазымды адамдардың мінез-құлқын бұрмалайтын әрекеттерді жасағаны үшін пара ұсынатын немесе беретін азаматтарға көзделген.

Сондай-ақ, автор әлі күнге дейін заңды күшібар халықаралық сипаттағы тағы бір БҰҰ Бас ассамблеясының 17.12.1979 жылы № 34/169 қарарымен қабылданған тәртіп сақшыларының әдеп кодексіне назар аударуды ұсынады. БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы ретінде, ол сыбайлас жемқорлық ұғымын ұлттық заңнамаға сәйкес айқындауды ұсынады, сонымен қатар оны комиссия ретінде сипаттауды немесе міндеттерді орындау кезінде қандай-да бір іс-әрекетті жасамауды ұсынады. Қабылданған сыйлықтар, уәделер, ынталандыру немесе осындай әрекет немесе әрекетсіздік туындаған кезде оларды заңсыз алу нәтижесінде осы міндеттемелерге байланыстырады[6].

Осы анықтамадан көрініп тұрғандай, сыбайлас жемқорлық жағдайында лауазымды адамдардың лауазымдық міндеттерін пайдалану арқылы өздеріне әр түрлі артықшылықтар алуға бағытталған белсенді іс-әрекеттерімен қатар шенеуніктердің өз міндеттерін орындау кезіндегі әрекетсіздігін түсіну. Алайда, шенеуніктердің парақорлығы нақты не және ол қандай мақсатта жасалғандығы туралы ақпарат бермейді.

55/25 қарармен қабылданған Біріккен Ұлттар Ұйымының трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясының 8-бабына сәйкес Бас ассамблея сыбайлас жемқорлық әрекеттері деп:

а) мемлекеттік қызметкерге жеке өзі немесе делдалдар арқылы лауазымды тұлғаның өзі немесе басқа жеке және заңды тұлға арқылы, осы мемлекеттік қызметкер өзінің қызметтік міндеттерін орындау кезінде қандай да бір әрекет немесе әрекетсіздік жасасуы үшін;

б) лауазымды адамның жеке немесе делдалдар арқылы осы лауазымды адамның қызметтік міндеттерін орындау кезінде қандай-да бір әрекет немесе әрекетсіздік жасасуы үшін лауазымды адамның өзі немесе басқа жеке немесе заңды тұлға үшін заңсыз артықшылығын талап етуі немесе қабылдауы[7].

Бұл анықтамада, жоғарыда келтірілген анықтамалардан айырмашылығы, ең алдымен сыбайлас жемқорлық дегеніміз деп мемлекеттік қызметшіні өз өкілеттігін асыра пайдалануға көндіруге бағытталған заңсыз әрекеттерді, содан кейін лауазымды тұлғаның қызмет жарғысына қайшы жасалған заңсыз байыту мақсатында жасалған дербес әрекеттерін білдіреді. Сыбайлас жемқорлықты біржақты сипаттайды, яғни тек жеке бас пайдасын алу үшін қызмет бабын пайдалануды қозғайды. Бұл анықтамада басқа адамдардың, соның ішінде азаматтардың заңсыз әрекеттері туралы ешқандай сөз жоқ.

Көптеген энциклопедиялық сөздікте келтірілген анықтама сыбайлас жемқорлық ұғымын толығымен ашпайды, оны лауазымды тұлға өзінің қызметтік жағдайын жеке байыту мақсатында тікелей пайдалану ретінде сипаттайды, бұл, әдетте, заңдылықтың бұзылуымен бірге жүреді.

Ірі заңдық сөздікте сыбайлас жемқорлықты саясат немесе мемлекеттік басқару саласындағы қоғамдық қауіпті құбылыс ретінде сипаттайды, бұл

билік өкілдерінің өздерінің ресми мәртебесін, мүлікті заңсыз иемдену үшін қасақана қолдануы және кез-келген нысандағы мүліктік емес артықшылықтарды адамдарға пара беру арқылы сатып алу.

Сыбайлас жемқорлықтың бұл анықтамасы, жоғарыда айтылғандардан айырмашылығы, билік өкілдерінің олардың ресми мәртебесін пайдалануы, атап айтқанда, байыту үшін ғана емес, материалдық және материалдық емес игіліктерге қол жеткізуде дәлірек сипаттайды [8, 332 б].

Қазіргі ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасында сыбайлас жемқорлық анықтамасы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы 2015 жылғы 18 қарашадағы заңның 1-бабы 6-тармақшасында сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу деп көрсетілген[9].

Егер орыс ғалымдарының еңбектерін қарастыратын болсақ, мысалы, В.С.Комисаров сыбайлас жемқорлықты басқару субъектісінің өз өкілеттіктерін жеке өз мүдделері үшін (бас пайдасы) пайдалану ретінде анықтайды [10, 28 б].

Бұл анықтама зерттелетін құбылысты өте тар түсіндіреді, оны тек белгілі бір өкілеттіктерге ие адамдардың заңсыз әрекеттері ретінде анықтайды.

Сыбайлас жемқорлық, шенеуніктердің өздерінің лауазымдық өкілеттіліктерін пайдакүнемдік мақсатта пайдалануға негізделу арқылы әкімшілік аппараттың ыдырауы әкеліп соқтырады деп Г.Н.Борзенковтың еңбектерінде анықталған.[11, 30 б].

Волженкин Б. В. сыбайлас жемқорлықтың кең сипаттамасын береді, оны мемлекеттік қызметшілер мен мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген басқа адамдар өздерінің қызметтік жағдайын, мәртебесін және лауазымының беделін жеке байыту немесе пайдакүнемдік мақсатта пайдаланады[12, 32 б].

Көріп отырғаныңыздай, ғалымдар жасаған анықтамаларда сыбайлас жемқорлық тек орындалу барысында көрінетін құбылыс ретінде сипатталған мемлекеттік қызметшілер және белгілі бір өкілеттіктері бар басқа адамдар, олардың қызметтік және қызметтік міндеттері. Азаматтар тарапынан сыбайлас жемқорлық туралы анықтамаларға енгізілмеген.

Халықаралық құқықта да, ҚР заңнамасында да, басқа да бірқатар дереккөздерде көрсетілген сыбайлас жемқорлықтың қолданыстағы анықтамаларын талдаудан кейін келесі қорытындылар жасауға болады:

Біріншіден, шын мәнінде сыбайлас жемқорлықтың жалпы қабылданған анықтамасы жоқ.

Екіншіден, зерттелген анықтамаларда жалпы белгілер бар, атап айтқанда олар сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік құбылыс ретінде сипаттайды, оған бір жағынан лауазымды адамдар, екінші жағынан басқа адамдар, соның ішінде азаматтар қатысады, бірақ, өкінішке орай, бұл ұстаным барлық анықтамаларда байқалмайды. Кейбір зерттеушілер әлі күнге дейін сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тек билік органдарында, сондай-ақ коммерциялық және басқа ұйымдарда әртүрлі лауазымдарды атқаратын адамдар жасайды деп санайды, бұл, әрине, қате түсінік болып табылады, өйткені лауазымды және қызметтік адамдарды азаматтар сыбайлас жемқорлық ынталандыруға бағытталған әрекеттер жасауы, заң бойынша сыбайлас жемқорлық сипатында болады және қылмыстық қудаланады.

Үшіншіден, алдыңғы абзацта көрсетілгендердің де, басқа адамдардың да әрекеттері өздеріне немесе үшінші тұлғалардың пайдасына материалдық және материалдық емес пайда алуға бағытталған.

Төртіншіден, бұл әрекеттер жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларына, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделеріне қайшы келеді және мемлекеттік биліктің беделіне нұқсан келтіреді.

Сонымен бірге, автор сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстың қылмыстық-құқықтық тұжырымдамасын тікелей зерттеуге арналған зерттеу тақырыбынан ауытқымауды және сыбайлас жемқорлықтың анықтамасын тек негіз ретінде қолдануды мақсатты деп санайды.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлықты субъектілерінің қызмет аясына байланысты мемлекеттік басқару саласындағы сыбайлас жемқорлық пен жеке сектордағы сыбайлас жемқорлық деп ажыратуға болады. Мұнда басты айырмашылық-сыбайлас жемқорлық тақырыбы жұмыс істейтін жерде.

Мемлекеттік басқару саласындағы сыбайлас жемқорлық дегеніміз мемлекеттік қызметшінің (шенеуніктің) билік ету мүмкіндігі және мемлекет пен қоғамның мүддесі үшін емес, өзінің жеке пайдакүнемдік мақсатына сүйене отырып шешім қабылдайды.[13, 12-13 б].

Жеке сектордағы сыбайлас жемқорлық-бұл коммерциялық заңсыз пайдалану немесе қандай да бір өзге ұйымның өкілдері осы заңды тұлғаға тиесілі ресурстарды өздерінің қызметтік өкілеттіктерін ұйымның мүдделеріне қайшы пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлықты «іскерлік» және «тұрмыстық» деп бөлуге болады.

«Тұрмыстық» сыбайлас жемқорлық азаматтардың билік органдарымен күнделікті өзара іс-қимылдарының тұрмыстық саласын қамтиды (Денсаулық сақтау, білім беру, сот ісін жүргізу, тіркеудің әртүрлі түрлері, әскери шақыру, жеке қауіпсіздік және т.б.), «іскерлік» сыбайлас жемқорлық бизнесті реттеуші ретінде әрекет ететін бизнес пен биліктің өзара іс-қимыл саласында қолданылады. Сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары дамушы елдерде «тұрмыстық» сыбайлас жемқорлық әсіресе дамыған.

Сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасаудың бастамашысы кім екеніне байланысты автор сыбайлас жемқорлықтың «сыртқы» және «ішкі» жақтарын бөліп көрсетуді ұсынады.

Бұл жіктеуде заңсыз әрекеттер кімнің арасында болатындығы маңызды. Егер, мысалы, лауазымды адаммен кездесуге келген азаматтан пара туралы ұсыныс немесе уәде келсе, ондасыбайлас жемқорлықты «сыртқы» деп санауға болады, өйткені шенеуніктің қызметіне заңсыз ықпал сырттан келеді.

Егер сыбайлас жемқорлық әрекеттері сол органның немесе ұйымның қызметкерлері арасында орын алса, мысалы, қылмыстық әрекеттерді жасауға қабілетсіз лауазымды адам параны басқа қызметкерге ұсынады, себебі ол оның өкілеттіктеріне кірмейді, басқа құзыреттіресми, онда мұндай сыбайлас жемқорлықты «ішкі» деп санауға болады, яғни тікелей ұйым немесе бөлім шеңберінде орын алады

«Ішкі» сыбайлас жемқорлықты өз кезегінде мыналарға бөлуге болады кіші түрлері «жоғарғы» (немесе ең жоғарғы) және «төменгі». Бұл жағдайды жіктеуге, ең алдымен, ұйымның, министрліктің, ведомствоның және т.б. иерархиялық жүйесінде сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің субъектісі қандай лауазымға ие екендігі, сондай-ақ оның лауазымдық өкілеттіктерінің маңыздылығы әсер етеді.

Жоғары деңгейдегі сыбайлас жемқорлық ұйымдардың немесе түрлі органдардың басшыларын, сондай-ақ олардың орынбасарлары мен орта буын басшыларын қамтиды. Сыбайлас жемқорлықтың бұл түрі жоғары бағаға ие шешімдер қабылдаумен тікелей байланысты, мысалы, тиісті заңдарды қабылдаумен (жарқын мысал - жақында әр түрлі саясаткерлердің қарсыласуы темекі шығаратын компаниялары бар елдер «темекіге қарсы заңдарды» қабылдауға қатысты) көлемді мемлекеттік тапсырыстарды бөлу, меншіктің өзгеруі, жоғары лауазымдармен қамтамасыз ету және т.б.

«Төменгі» сыбайлас жемқорлық орта және төменгі деңгейлерде жиі кездеседі және лауазымды адамдар мен мемлекеттік қызметшілердің азаматтармен тұрақты, күнделікті, күнделікті өзара іс-қимылымен, бір немесе бірнеше адамның мүдделеріне қатысты шамалы шешімдермен, мысалы, әртүрлі тұрмыстық мәмілелерді тіркеумен байланысты.

Көптеген елдерде «төменгі» сыбайлас жемқорлық кең таралған, албұл ең қауіпті деп саналады, өйткені оның құрбандары, әдетте, қоғамның ең кедей және осал топтары болып табылады, сонымен қатар «жоғарғы» сыбайлас жемқорлықтың болуы үшін қолайлы психологиялық көрініс жасайды.

Біріккен Ұлттар Ұйымының есірткі және қылмысқа қарсы іс-қимыл жөніндегі кеңсесінің мәліметтері бойынша БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын жүзеге асыру жөніндегі заңнамалық нұсқаулық бойынша «төменгі» сыбайлас жемқорлық азаматтар үшін қосымша шығындарға айналады, себебі олар ұсынатын қызметтердің сапасын төмендетіп қана қоймай, сонымен бірге олар мемлекеттік шенеуніктердің тікелей қызметтік міндеттерін орындау үшін қаражат төлеуге тура келеді

Мысалы, көптеген мемлекеттерде жүргізуші куәлігін алу, құрылысқа рұқсат алу немесе басқа құжаттар алу үшін мемлекеттік қызметшілер «қосымша ақы» алуға дағдыланған. Сонымен бірге, неғұрлым жоғары деңгейде, мысалы, мемлекеттік келісімшарттар жасасқаны, нарыққа шығуды

қамтамасыз еткені немесе тексерулерден босатқаны және басқа формальдылықтарды айналып өткені үшін үлкен қаражат төленеді. Алайда, сыбайлас жемқорлықтың салдары тереңірек және кең таралған. Сыбайлас жемқорлық инвестициялардың азаюына немесе тіпті алынып тасталуына әкеп соқтырады және адам құқықтарын құрметтемеу, демократиялық нормаларды бұзу және даму қажеттіліктеріне, халыққа негізгі қызметерін көрсетуге арналған қаражатты «ысырап ету» сияқты көптеген ұзақ мерзімді проблемаларға алып келеді. [14, 4-5 б].

«Жоғарғы» сыбайлас жемқорлық «трансулттық» және «жергілікті» болуы мүмкін. Бұл әртүрлілікке мәміле кіммен жасалатынына әсер етеді: халықаралық деңгейде шетелдік серіктестермен немесе ел ішінде.

Қоғамдық қауіптілік дәрежесіне байланысты сыбайлас жемқорлықты шартты түрде «тәртіптік» және «қылмыстық» деп бөлуге болады.

«Тәртіптік» сыбайлас жемқорлық деп лауазымды адамдардың өз мүдделері үшін немесе басқа жеке немесе заңды тұлғалар өздерінің мүліктік немесе өзге де жеңілдіктерді алу үшін өздерінің лауазымдық жағдайларын мақсатсыз пайдалануы деп түсіну керек, бұл қоғамдық қауіптіліктің жоғары болмауына байланыстықылмыс емес, теріс қылық және тәртіптік жауапкершілікке әкеп соғады.

«Қылмыстық» сыбайлас жемқорлыққа жауаптылық көзделген лауазымды тұлғалар сыбайлас жемқорлық сипатындағы заңсыз, қоғамдық қауіпті қылмыстар жасады деп саналуы керек қылмыстық заң.

Жиілік сияқты критерийлерге байланысты «жүйелі» және «эпизодтық» сыбайластықты ажыратуға болады.

«Жүйелі» сыбайлас жемқорлықтың мәні лауазымды адамдар және азаматтар немесе заңды тұлғалар арасындағы сыбайлас жемқорлық байланыстарының ұзақтылығы мен тұрақтылығында. «Жүйелі» сыбайлас жемқорлық сонымен қатар тұлғааралық қатынастың жоғары деңгейінің болуын болжайды. Мұндай жемқор байланыстар ара-тұра бола бермейді, бірақ жүзеге асырылады, алдын-ала келісілген схемалар бойынша тұрақты негізде болады.

«Эпизодтық» сыбайлас жемқорлық - бұл шенеуніктердің жеке басының пайдасы үшін мезгіл-мезгіл жасайтын сыбайлас жемқорлық сипатындағы жеке әрекеті. Сонымен қатар, «эпизодтық» сыбайлас жемқорлықпен іс жүзінде адамдар арасындағы сыбайлас жемқорлық байланыстары жоқ екендігін атап өту маңызды. Әдетте, мұндай байланыстар бір жағдайда шектеледі, оның барысында лауазымды адам, мысалы, азаматтан немесе заңды тұлғадан сыбайлас қызметі үшін белгілі бір сыйақы алып, онымен кездеспейді.

Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлықтың тағы бір түрі бар - «тік» және «көлденең». Бұл типке екі жақтың да - пара беруші мен пара алушының да бір мемлекеттік құрылымда, коммерциялық немесе басқа ұйымдарда жұмыс істейтіндігі тән. Мысалы, егер шенеунік сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасыру үшін бастығына пара берсе пара беруші, мұндай сыбайлас жемқорлықты «тік» деп анықтауға болады.

«Көлденең» сыбайлас жемқорлық дегеніміз қандай-да бір артықшылықтар алуға немесе керісінше, әрекетсіздікке бағытталған кез-келген заңсыз әрекеттерді жасағаны үшін тең дәрежелі лауазымға ие бола отырып, бір лауазымды адамның екінші адамға пара беруі деп түсіну керек. Мысалы, прокурорлар тобына кіретін прокурор, тексеру үшін құрылған, тексеруді тоқтату үшін ақша түрінде пара алып, мұндай шешімді жалғыз өзі қабылдай алмайтынын түсінеді. Мұны түсініп, ол әріптестерімен келісіп, алған материалдарды олардың арасында бөледі. Прокурорлық тексеруді заңсыз тоқтату және заңсыз шешім қабылдау мақсатында сыйақы алады.

«Тік» және «көлденең» сыбайлас жемқорлыққа тән белгі - алдын-ала сөз байласу арқылы әрекет ететін ұйымдасқан топтың болуы, яғни сыбайлас жемқорлық әрекетке қатысушылар қылмысты бірлесіп жасау туралы алдын-ала келісіп, оны жиі жоспарлайды.

Автордың пікірінше, «ерікті» және «мәжбүрлі» сыбайлас жемқорлықты сыбайлас жемқорлықтың түрлеріне жатқызуға болады. Бұл жағдайда тараптардың қалай әрекет ететіндігі маңызды.

Мысалға, 2017 жылдың 24 шілдесінде Бас прокуратураның Ішкі тергеу департаменті ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл бюросымен бірлесе кәсіпкер А.-ның арызы бойынша Шымкент қаласында өткізген жедел-ізвестіру шаралары барысында Оңтүстік Қазақстан облысы прокуратурасының қызметкері және Абай АІБ-нің тергеушісі 2 млн теңге көлемінде пара алу үстінде ұстады. Ұсталғандар салық төлеуден жалтарған ЖШС басшылығын жауаптылыққа тартпау үшін пара алған.

Аталған факт ҚР ҚК 366-бабы 3-тармағында көзделген қылмыс құрамына сәйкес (адамдар тобының алдын ала сөз байласу арқылы пара алу) Бірінғай сотқа дейінгі тергеп-тексеру тізілімінде тіркелді.

Ұсталған прокуратура қызметкері Шымкент қаласының уақытша ұстау изоляторына қамалды [15].

Осы мысалды талдай отырып, біз ішкі істер органдарының қызметкерлері өз еркімен әрекет еткендерін байқаймыз, себебі арыз берушіні пара беруге мәжбүр етті, бұл кейіннен арыз беруші азаматтық борышын өтеп, қызметкерлердің теріс іс-әрекеттеріне жоғары тұрған құзыретті органға арызданды. Бірақ, өкінішке орай, бұл әрдайым бола бермейді және мұндай жағдайларда азаматтар көбіне болған жайтқа үндемей, жай ғана ақшаны беруді жөн көреді. Бұл қылмыскерлерге пара алуларын жалғастыруға мүмкіндік береді, нәтижесінде біз «жүйелік көлденең» немесе «жүйелі вертикальді» сыбайластыққа ие боламыз.

Сондай-ақ, азаматтардың өздері бастамашы болып, шенеуніктерге пара беруге бағытталған белгілі бір әрекеттерді өз еркімен жасайды.

Мұндай белсенді әрекет Біріккен Ұлттар Ұйымының сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын іске асыру жөніндегі заңнамалық басшылыққа сәйкес белсенді пара деп аталады, ол мемлекеттік қызметкерге өзінің қызметтік міндеттерін орындау кезінде қандай-да бір әрекет немесе әрекетсіздік жасайтындай уәде беру, ұсыну немесе дұрыс емес нәрсе беру ретінде анықталады. Сонымен қатар, пассивті парақорлық бар, ол бопсалау

немесе мемлекеттік лауазымды тұлғаның өзінің лауазымдық міндеттерін орындау кезінде қандай да бір әрекет немесе әрекетсіздік жасауы үшін қандай да бір заңсыз артықшылықты қабылдауы деп түсініледі [16, 71 б].

Пара алу табиғаты бойынша сыбайлас жемқорлық көріністерінің түрлерінің бірі болып табылады және сыбайлас жемқорлықтың кең таралған және белгілі түріне жатады, пара беру немесе алу, яғни заңсыз артықшылықты беру немесе алу. Пара деп сыбайлас жемқорлық қылмыс субъектісінің кез-келген әрекетін түсіну керек, оның мәні пара болып табылады.

Сыбайлас жемқорлықтың кеңінен таралған түрі - лауазымды адамдардың жеңілдіктер алу үшін өз өкілеттіктерін пайдалануы. Автордың пікірінше, сыбайлас жемқорлықтың фаворитизм мен непотизм сияқты көріністерін дәл сол сыбайлас жемқорлық түріне жатқызуға болады.

Фаворитизм (латын тілінен шыққан favor - жағымпаздық және сүйікті ағылш. - фаворит) - бұл мемлекеттік және қоғамдық өмірде сүйіктілерге деген сүйіспеншілікпен қамқорлық жасау және олардың қызметтері үшін қабілеттері де, білімдері де жоқтығына қарамастан, жоғары орындарға фавориттерді тағайындау.[17, 572 б].

Әдетте, меценат өзіне немесе отбасына заңсыз жеңілдіктер алу үшін келесі манипуляциялар үшін фавориттерді тағайындайды.

Осылайша, 2012 жылдың басында Германия президенті Кристиан Вульфтың отставкаға кетуімен бірге, фаворитизм процестің негізгі элементіне айналды. Германияның Бас прокуратурасы тергеп отырған айыптауларға сәйкес, Вольф бұрынғы Төменгі Федералды штаттың премьер-министрі лауазымында болған Саксония ықпалды продюсерге фильм индустриясында мемлекеттік субсидия беру туралы маңызды шешімдер қабылдады, ол өз кезегінде Вольф пен оның әйелін бірнеше рет қымбат демалыстарға шақырды. Вульфтың отставкаға кетуіне әкеліп соқтырған Процесс Вульф ықпалды кәсіпкердің әйелі арқылы тартымды шарттармен 500 000 Еуро жеке несие алғандығы туралы ақпарат пайда болған кезде басталды және бұл ақпаратты Германия Парламентіне сұрау салу туралы хабарламады [18].

Непотизм (лат. nepos немесе nepotis — немересі, жиені) іс жүзінде сол фаворитизм, тек айырмашылық-бұл жағдайда, шенеунік өз туыстарын қызметке тағайындайды және олардың қамқорлығын жүзеге асырады.[19, 89-95 б].

Мысалы, көріністің тағы бір кең таралған түрі «Саяси» сыбайлас жемқорлық дегеніміз - саяси субъектілердің өздерінің сайлау құқықтарын жүзеге асыруы мен жүзеге асыруы кезінде пара алу. Мұнда біз бұл құбылыстың сайланбалы лауазымдарға кандидаттардың сайлаушыларға пара беруі (немесе сайлаушылардың дауыстарын «сатып алу») сияқты түрлерін ажыратуға болады. олардың қолдау топтарының мүшелері; параға жағымды мінез-құлық қалыптастыру үшін сайланған лауазымға үміткерден пара алу немесе белгілі бір үміткердің пайдасына оның кандидатурасынан бас тарту немесе «пассивті» деп аталатын сайлау науқанын жүргізу; сайланбалы

немесе басқа тұлғалардың сайланбалы мемлекеттік қызметке үміткердің сенімді өкілдеріне пара беруі; сайлау комиссиялары мүшелеріне олардың құқықтық мәртебесіне қайшы келетін әрекеттерді жасау мақсатында пара алу және т.б. Әдетте, бұған адамның сайлау комиссиясында жұмыс жасаудан бас тартуын «сатып алу» жатады.[20, 131 б].

Сыбайлас жемқорлық ұрлықтың әртүрлі түрлері түрінде де көрінуі мүмкін, мысалы алаяқтық, ысырап ету немесе жымқыру. Сыбайлас жемқорлыққа қатысты алаяқтықтың тән белгісі, бұрын айтылғандай, мемлекеттік қызметшінің қылмыстың субъектісі ретінде қатысуы немесе ресми, әйтпесе алаяқтық жемқор болмайды.

Мысалы, мемлекеттік қызметші өзінің бөлімшесінде жұмыс істейтін адамды белгілі бір сыйақы үшін жұмысқа орналастыруға уәде бере алады, кадр қызметіне ешқандай әсер етпей, содан кейін ол оның иеленетінақшасын, өз міндеттемелерін орындауға емес, осылайша сенімге қиянат жасау арқылы ақша табуға мүмкіндік береді.

Ұрлау немесе иемдену туралы айтатын болсақ, бұл ұрлықтың бір түрі мемлекеттік органның немесе коммерциялық ұйымның осы ресурстарға тікелей билік етуге уәкілеттік берілген адам жасайды. Бұл ретте сыбайлас жемқорлықтың басқа нысандарынан өзіне тән және айрықша ерекшелігі-жымқыруға тек бір тарап – өзімішлдік мақсатында әрекет ететін ұрлаушының өзі қатысады.

Егер біз тәртіптік жазаланған сыбайлас жемқорлық әрекеттерін – теріс қылықтардан қарастыратын болсақ, онда олардың бірнеше көрінісі бар.

Осылайша, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар консультациялық қызметтер үшін төлем түрінде көрінуі мүмкін; тиімді шарттармен жалдау ақысының немесе банктік несиенің төмендеуі; ақпараты бар жеке және заңды тұлғаларға ақпарат беруден негізсіз бас тарту түрінде заңда көзделген; толық емес немесе дұрыс емес ақпаратты беру; жеке адамдарға заңсыз артықшылық беру. Мемлекеттік қызмет көрсету кезінде жеке кәсіпкерлер, заңды тұлғалар; жеке және заңды тұлғалардан осы тұлғалармен қамтамасыз етілуі заңда көзделмеген ақпараттың талаптары; символдық белгілер мен хаттамалық іс-шараларды қоспағанда, жоғары лауазымды адамдарға сыйлықтар беру және бейресми қызметтерді ұсыну және т.б. болып кездесуі мүмкін[21, 40-41 б].

Сонымен қатар, параграфта автор негізгі түрлері мен кіші түрлерін анықтадыатап айтқанда, бизнес саласында көрініс табатын «экономикалық сыбайлас жемқорлық» және саяси өмірде көрініс табатын «саяси» және өзіне «ауқымды» және «өңірлік» сыбайлас жемқорлықты қамтитын «саяси»; мемлекеттік басқару саласындағы және жеке сектордағы сыбайлас жемқорлық; азаматтардың билік органдарымен өзара іс-қимыл саласын қамтитын «тұрмыстық сыбайлас жемқорлық» (Денсаулық сақтау, білім беру және т. б.) және Мемлекеттік қызмет саласындағы «іскерлік» сыбайлас және биліктің өзара іс-қимыл саласына қолданылады; «сыртқы», билік органдарына немесе ұйымдарға сыбайлас жемқорлық әсері сырттан және құрылым қызметкерлерінің тікелей сыбайлас жемқорлықты білдіретін,

лауазымды адамның дәрежесіне қарай «төменгі» және «жоғарғы сыбайлас жемқорлық» сияқты кіші түрлерді қамтитын ішкі сыбайлас жемқорлыққа қатысты болған кезде, ол өз кезегінде «трансұлттық» және «жергілікті сыбайлас жемқорлық» болып бөлінеді; «тәртіптік» және «қылмыстық сыбайлас жемқорлық», онда оқиғаның қоғамдық қауіптілік дәрежесі маңызды болады; «жүйелі» және «эпизодтық»; «тік» және «көлденең»; «ерікті» және «мәжбүрлі» сыбайлас жемқорлық.

Сондай-ақ, зерттеубарысында сыбайлас жемқорлық нысандарының екі негізгі тобы анықталды, олар қылмыстар мен теріс қылықтар түрінде көрінетін, онда қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттерге парақорлық, оған сатып алу, пара алу және кері қайтару; лауазымдық өкілеттіктерді пайда алу мақсатында пайдалану, оның ішінде фаворитизм мен непотизмнен тұратын; алаяқтық, ұрлау немесе иемденуден тұратын ұрлық сияқты сыбайлас жемқорлық нысандары жатқызылған. Сыбайлас жемқорлықтың тәртіптік құқық бұзушылықтарына консалтингтік қызметке ақы төлеу сияқты нысандарды қамтитын теріс қылықтар жатады; тиімді шарттармен жалдау ақысының немесе банктік несиенің төмендеуі; жеке және заңды тұлғаларға ұсыну заңмен белгіленген ақпаратты беруден негізсіз бас тарту; толық емес немесе дұрыс емес ақпаратты беру; мемлекеттік қызмет көрсету кезінде жеке тұлғаларға, жеке кәсіпкерлерге, заңды тұлғаларға заңсыз артықшылық беру; жеке және заңды тұлғалардан осы адамдармен қамтамасыз етілуі заңда көзделмеген ақпаратты талап ету; назар аударудың символдық белгілері мен хаттама оқиғаларын қоспағанда, жоғары лауазымды адамдарға сыйлықтар беру және бейресми қызметтерді ұсыну.

Автор сыбайлас жемқорлықтың әр түрлі түрлері мен формаларын талдай келе, сыбайлас жемқорлық қоғамның барлық қабаттарына тарайды, оның көп қырлы, гетерогенді және өте ауқымды екендігі, ең бастысы, сыбайлас жемқорлық дерлік барлық әлеуметтік салаларға жойқын зиян келтіреді және соның нәтижесінде, күнделікті өмірге, мемлекеттің тыныс-тіршілігіне, оның кейбір салаларын жиі жұмыстарының берекетін кетіреді. Осы жағдайды ескере отырып, автор келесі абзацта сыбайлас жемқорлықтың себептерін зерттеп, осы құбылысқа қарсы күрестің қолданыстағы әдістерін талдап, оларды жетілдіріп, жаңаларын әзірлеуді ұсынады.

1.2 Сыбайлас жемқорлықтың себептері және олармен күресу жолдары

Сыбайлас жемқорлықтың белгілері адамзат өмірінің барлық кезеңінде байқалуы мүмкін. Оларды ежелгі дәуірлерде де көруге болады, біздің ата-бабаларымыз пұтқа табынушылықты мойындай отырып, «табиғат құдайларына» табынған, оларға түрлі құрбандықтар мен сыйлықтар ұсынған, олар үшін мейірімділік пен рақымшылық сұраған, мысалы, жаңбыр мен егін. Сол қағидаларға сәйкес болашақта тайпа көсемдеріне, бақсылар мен діни қызметкерлерге сыйлықтар ұсыныла бастады. Автордың пікірінше, сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептерінің бірі - кейбір адамдардың пайда көруге және басқаларға қарағанда жақсы өмір сүруге ұмтылуы, әртүрлі жолдармен, соның ішінде сыйлықтар беру, пара алу арқылы әл-ауқатқа жетуі. Мемлекеттер құрыла бастаған кезде оларда мемлекет, сондай-ақ олардағы қалалар мен ауылдарды басқаруға, олардың әл-ауқатын жақсартуға арналған мемлекеттік шенеуніктер құрыла бастады, сол үшін оларға мемлекет қазынасынан белгілі бір жалақы төленді. Арасында бұл қызметкерлер өздерінің лауазымдарының маңыздылығын түсінетін және тек жалақымен қанағаттанғысы келмейтіндермен кездесе бастады. Қызметтік өкілеттіктерінен қосымша кірістер мен артықшылықтар алу мүмкіндігін анықтаған бұл мемлекеттік қызметшілер өз өкілеттіктерінен шығып, оларды асыра пайдаланып, сол арқылы сыбайлас жемқорлыққа жол берді. Сонымен қатар, қосымша сыйлықтарды да алды.

Нәтижесінде, уақыт өте келе сыйлықтар құдайларға емес, белгілі бір лауазымдарды иеленген және билікке ие қарапайым адамдарға және барлығы бірдей мақсатта ұсыныла бастады, осылайша сұрағандар жалпы көпшіліктің арасынан бөлініп, оларға көмек көрсетілді қамтамасыз ету арқылы олар өздерінің өмірлік мәселелерін шешеді, мысалы патронат, қолөнердің дамуына ықпал ету, тексеруден құтылу және т.б.

Демек, ежелгі уақытта қоғам өмірінде сыбайлас жемқорлық барлық жерде болған деген қорытынды жасауға болады.

Егер дүниежүзілік тарихтың нақты фактілерін қарастыратын болсақ, ежелгі дәуірдегі үлкен сыбайлас жемқорлықтың бізге жеткен алғашқы шынайы жаңалықтары эллинистік әлемге тиесілі.

Сонымен, біздің дәуірімізге дейінгі 320 жылы бұл жерге Александр Македонский тағайындаған грек Египеті губернаторы Кломенес өзінің лауазымын пайдаланып, сол кезде жеткілікті көлемде астық өндірімеген және Египеттен Грецияға астық жеткізуді басқарды. Үлкен мөлшерде импорттауға мәжбүр етті. Клименес бұл жеткізілімдерге жасанды кедергілер жасады, бұл Грекия қалаларында астық тапшылығына алып келді. Нәтижесінде Грецияда астық бағасы бірнеше есе өсті, Греция мен Эпирус халқы аштықтың алдында тұрды, ал гректің өзі Египеттің губернаторы алып-сатарлықпен үлкен байлыққа ие болды. Грекиядағы аштық - б.з.д 329-325 жылдар аралығында шамамен 5 жылға созылды [22, 5 б].

Биліктің сыбайлас жемқорлыққа ұқсас жағдайы Таяу Шығыс елдерінде, Қытайда, Үндістанда және басқа да мемлекеттерде көптеген ғасырлар бойы болған. Жемқорлықтың тағы бір көзі - кедейлік. Бұл құбылысқа елдің экономикалық даму деңгейінің төмендігі, қоғамның нақты таптық стратификациясы, жалақының төмендігі, қаржылық және саяси тұрақсыздық және адамдарды түрлі қылмыстар жасауға мәжбүр ететін басқа да көптеген факторлар ықпал етеді.

Экономикасы нашар дамыған елдерде қылмыстың айтарлықтай жоғары деңгейі және ең бастысы, сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейі төмен екендігі дәлелденді. Сондықтан әртүрлі органдарға жұмысқа орналасатын адамдар немесе мемлекеттік органдар оларға дәрігерлер немесе мұғалімдер сияқты аз ғана жалақы төленетін жағдайға тап болады. Нәтижесінде, уақыт өте келе олар ақшаның жетіспеушілігін сезіне бастайды және өздерін, отбасыларын асырау проблемасына тап болады. Осыған байланысты, көбінесе үмітсіздіктен, олар әртүрлі әрекеттерді жасай бастайды, оның ішінде қызметтік міндеттерін әртүрлі жеңілдіктер алу үшін заңсыз пайдалануға байланысты, мысалы, олар пара алады, сеніп тапсырылған мүлікті тонайды және т.с.с.

Мысалы, әр түрлі жоғары оқу орындарының оқытушылары студенттерден жалақы төмен болғандықтан тест немесе емтихан бойынша жақсы баға қою үшін ақша алады. Бұл жағдайда кедейлік сыбайлас жемқорлықтың себебі болып табылады, ал кедейліктің себебі - елдің тұрақсыз экономикалық жағдайына әкеп соғады.

Transparency International сыбайлас жемқорлыққа қарсы әлемдік қозғалысы 2020 жылға арналған сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (ТБИ) жариялады. Қазақстан Бразилия, Эфиопия, Перу, Сербия, Шри-Ланка, Суринам және Танзаниямен бөлісіп, 38 ұпай жинап, 94-орынға ие болды.

2020 жылы ғаламдық зерттеудің негізгі тақырыбы сыбайлас жемқорлықтың денсаулық сақтау жүйелеріне бұзушылық әсерін және Ковид-19 пандемиясының аясында елдердің демократиялық қағидаларының бұзылуының күшеюін анықтады.

Қазақстан бұрынғыдай тоғыз дереккөзге сүйене отырып бағаланды. Төрт рейтингтік агенттіктің сарапшылары сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша өз бағаларын көтерді, қалған бесеуі өз бағаларын өткен жылдың деңгейінде ұстады.

Денсаулық сақтау саласындағы төтенше жағдай және демократиялық институттардың тұрақтылығына төнген қауіп-қатер жағдайында сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі рейтингіндегі Қазақстанның позицияларының өсуі, елдің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі тұрақты жұмысының куәсі.

Дания мен Жаңа Зеландия әрқайсысы 88 ұпаймен рейтингтің көшін бастады. Соңғы қатарларды Сирия, Сомали және Оңтүстік Судан алады, сәйкесінше 14, 12 және 12 ұпай.

26 ел айтарлықтай өсім көрсетті, оның ішінде Эквадор (+39), Греция (+50), Гайана (+41), Мьянма (+28) және Корея (+61). 22 елдің рейтингі күрт

төмендеді, оның ішінде Босния мен Герцеговина (-35), Гватемала (-25), Ливан (-25), Малави (-30), Мальта (-53) және Польша (-56).

Аймақтық тұрғыда сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейі бойынша орташа балл 66 баллды құраған Батыс Еуропа елдері ең жақсы деп танылды. Төмен балл жинаған аймақтар Сахараның оңтүстігінде орналасқан Африка (32) және Шығыс Еуропа мен Орталық Азия (36).

Қазақстан ЕОА елдер тобына кірді (Еуропа және Орталық Азия).

Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аймағында 19 мемлекет бағаланды. Көшбасшылар: Грузия - 56 ұпай, Армения - 49 ұпай, Беларусь - 47 ұпай, Черногория - 45 ұпай, Түркия - 40 ұпай, Қазақстан - 38 ұпай және Сербия - 38 ұпай. Одан кейін Албания мен Косово (әрқайсысы 36 ұпай), Босния мен Герцеговина және Солтүстік Македония (әрқайсысы 35 ұпай), Молдова (34 ұпай), Украина (33 ұпай), Қырғызстан (31 ұпай), Әзірбайжан мен Ресей (әрқайсысы 30 ұпай) келеді.), Өзбекстан (26 ұпай), Тәжікстан (25 ұпай) және Түркменстан (19 ұпай).

Орталық Азияда Қазақстан көшбасшы болып қала береді - 38 ұпай, 94-орында[23].

Ал енді Transparency Kazakhstan 2020 жылға арналған сыбайлас жемқорлық жағдайына жүргізілген мониторингтің нәтижелерін сәйкес сарапшылары қалалар, облыс және аудан орталықтары деңгейінде 9000 респонденттен сұхбат алып, Ашық диалог порталына келіп түскен 1347 өтінішті зерттеген.

Зерттеуге 200-ге жуық далалық әлеуметтанушы мен 12 талдаушы қатысқан, олар осы күзде бүкіл республикалық маңызы бар 3 қалада, 14 облыстық және 143 аудан орталықтарында сауалнама жүргізілген. Әдістеме Транспаренси Интернешнлдің екі жаһандық зерттеулеріне негізделген - халықтың сыбайлас жемқорлық тәжірибесін өлшейтін Жаһандық сыбайластық барометрі және сыбайлас жемқорлық тақырыбын қоғамдық дискурстағы өзектілігін бағалайтын сыбайлас жемқорлық индексі.

Азаматтардың 37,4% -ы және кәсіпкерлердің 45,9% -ы өткен жылы өз ауылында сыбайлас жемқорлықтың төмендегенін көрсеткен. Респонденттердің 11,3% -ы мемлекеттік органдармен байланыс кезінде күнделікті сыбайлас жемқорлыққа тап болды (2019 жылы 13,4%). Бизнес өкілдерінің 8,2% -ы мемлекеттік органдарға жүгінген кезде мәселені бейресми түрде шешу қажеттілігіне тап болған (2019 жылы 9,2%).

Бизнес-қоғамдастықтың жағымды көрінісін атап өту керек: сұхбаттасқан кәсіпкерлердің 80% -дан астамы Қазақстанда пара бермей және тек заң саласында жұмыс істемей-ақ өз бизнесіңізді дамыту мүмкін деп санайды.

Президент (70%), Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (63% және 65%), Үкімет (59% және 62%), Мемлекеттік қызмет агенттігі (55% және 59%) және «Нұр Отан» партиясы (53% және 55%).

Сауалнамаға қатысқан қазақстандықтардың 60% -дан астамы сыбайлас жемқорлықпен күресте көмектесуге дайын екендіктерін айтты.

Сауалнама нәтижелері бойынша адамдар көбінесе сыбайлас жемқорлыққа тап болатын аймақтар мен мемлекеттік органдар анықталды, сондай-ақ ең сыбайлас жемқорлыққа ұшыраған мемлекеттік лауазымдардың тізімі, сыбайлас жемқорлық операцияларының типтік себептері мен жағдайлары, параның мөлшері жасалды.

Азаматтардың пікірінше, көбінесе Жамбыл, Атырау, Алматы, Қарағанды, Қызылорда, Батыс Қазақстан облыстарында, ал кәсіпкерлердің айтуы бойынша - Нұр-Сұлтан, Шымкент, Ақмола, Павлодар, Қызылорда, Қарағанды қалаларында мәселелерді бейресми түрде шешу қажет болды деп санайды.

Сыбайлас жемқорлыққа жол берген мемлекеттік мекемелер - емханалар мен ауруханалар, полиция, салық және өртке қарсы қызметтер, жер қатынастары және қала құрылысы органдары, халыққа қызмет көрсету орталықтары, мемлекеттік балабақшалар мен университеттер, оларда бейресми өзара әрекеттестіктердің үштен екісі орын алды.

Негізгі себептер азаматтардың емделуге немесе емделуге жолдама алуына (12,7%), жұмысқа орналасуға (10,1%), баланы балабақшаға орналастыруға (6,1%), жер мәселесін шешуге (6,5%), ХҚО куәлігі (5,1%), сессияны «жабу» (4,4%), салық есебін тапсыру (9%), заң бұзушылықтар үшін жауапкершілікті болдырмау (8,4%).

Респонденттердің сыбайлас жемқорлыққа араласуына сұраныстардың жиілігі емес, алушының қызметке деген қызығушылық дәрежесі әсер ететіндігін атап өткен жөн.

Респонденттер жағдайлардың жартысында бұл мәселені бейресми шешудің бастамашылары мемлекеттік мекемелердің қызметкерлері, ал әрбір төртіншісінде делдалдар екенін атап өтті. Бір жыл ішінде сыбайлас жемқорлық келісіміндегі делдалдардың үлесі 6% өсті, бұл респонденттер карантин кезеңінде мемлекеттік мекемелерден ақпараттың жеткіліксіздігімен түсіндірілді.

Респонденттердің үштен екісі кез-келген мекеменің қызметкері пара алғысы келсе, онда ол бюрократия көрсетіп, өз өкілеттігін асыра орындайтынын айтты. Параның мөлшері 1000-нан 300000 теңгеге дейін болды (2019 жылы - 500-ден 500000 теңгеге дейін).

«Ашық диалог» порталын талдау нәтижелері сыбайлас жемқорлық туралы ақпараттың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Төрағасының, Ішкі істер, Қаржы, Денсаулық сақтау, Әділет, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау, министрлерінің блогтарына жиі жіберілетіндігін көрсетті. Даму және Мемлекеттік кірістер комитетінің төрағасы. Аймақтық контексте шағымдар Алматы, Павлодар облыстары мен Алматы қаласы әкімдерінің блог-платформаларына жиі түсетін[24].

Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуының тағы бір себебі қоғамның білімі мен құқықтық санасының төмен деңгейі, сондай-ақ адамдарда қалыптасқан менталитет болып табылады, ол құқықтық нигилизмде көрінеді. Халықтардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары адамдарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Қазақстан, өздеріңіз білетіндей, көп ұлтты ел және әр

ұлттың өзіндік мәдениеті бар. Бірақ, өкінішке орай, Қазақстанда да, басқа елдерде де кейбір халықтар үшін сыйлықтар алғыс ретінде ұсынылады, адамның позициясы маңызды емес, мұндай сыйлықтарды қабылдаудан бас тарту ең ауыр қылмыс ретінде қабылдануы мүмкін. Демек, бала кезінен осындай әдет-ғұрыптарды сіңірген адам олардан табиғи емес ештеңе көрмейді, дегенмен лауазымды тұлғаларға сыйлықтар ұсыну сыбайлас жемқорлықтан басқа ештеңе емес. Сауалнама барысында респонденттердің 42% -ы бұл пікірмен келіскен, яғни олар дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар сыбайлас жемқорлықтың себебі болып табылады, ал 61,5% халықтың басым менталитетіне назар аударды. Автордың пікірінше, азаматтардың құқықтық санасы ерте кезеңдерде, мысалы, мектепте балаларға өз елі, ар-намысы, абыройы алдындағы парызды және олардың бұзылуы қандай зардаптарға алып келетіндігін түсіндіріп, жауапкершілікті сезіну сол арқылы оларды дағдыландыру арқылы тәрбиеленуі керек. Азаматтардың заңды сауатсыздығы көбіне шенеуніктердің өз қолында ойнайды. Алғашқы минуттардан бастап ең жас және тәжірибесіз шенеунік азаматпен қарым-қатынас оның заңнаманы түсіну-түсінбеуіне байланысты айқын болады. Егер адам жарықсыз болып шықса, онда арсыз шенеуніктер барлық адамгершілік пен этика ережелеріне қайшы, ар-намыс кодексін және тіпті антты бұза отырып, азаматты адастырып, өзімішділік мақсатта оны өздеріне қолдана алады. Мысалы, шенеунік өтініш берушіден жалған түбіртек беру арқылы қызметке ақы төлеуін сұрай алады, ал іс жүзінде бұл қызмет тегін көрсетіледі.

Адамның бұзылған көзқарастарын дамытуға қолайсыз орта оның жұмысында дамуы мүмкін. Егер, мысалы, адам лауазымға орналасса және сонымен қатар сыбайлас жемқорлық схемалары күнделікті іс-әрекетте жиі кездесетін командада болса, онда жаңадан келген адамның ықтималдығы жоғары қызметкер сыбайлас жемқорлыққа да ұшырайды. Кейде мұндай жағдай органның немесе ұйымның басшылығына дейінгі барлық қызметкерлеріне сыбайлас жемқорлық схемаларына қатысады.

Жарқын мысал - Шекара қызметінің бұрынғы директоры Нұрлан Жоламановқа қатысты қылмыстық іс.

ҰҚК шекара қызметінің бұрынғы директоры, генерал-лейтенант Нұрлан Жоламанов аса ірі көлемде пара алды, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыстық топ құрды және басқарды деген айыппен 11 жылға сотталған. Қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери сотының судьясы Ербол Ахметжанов сонымен қатар жеке өзі Нұрлан Жоламановқа тиесілі немесе ортақ меншіктегі үлес болып табылатын мүлік тәркіленуге жатқызды. Ол өмір бойына мемлекеттік қызметте жетекші қызметтер атқару құқығынан айырылды. Жоламанов генерал-лейтенант әскери атағынан және мемлекеттік награда - екінші дәрежелі «Даңқ» орденінен айырылды.

Бақылаушылар осы атышулы істегі қарама-қайшылықты да, жүйенің өзіндегі проблемаларды да атап өтеді, олар әртүрлі ведомстволар арасындағы

мүдделер қақтығысы немесе олардың өкілеттіктерінің анықталмауы салдарынан сыбайлас жемқорлыққа негіз бола алады.

Генерал Жоламановтың ісі бойынша тағы бір сотталушы, 2458 әскери бөлімінің бұрынғы командирі Қайрат Балмағамбетов ұйымдасқан қылмыстық топ құрғаны және басқарғаны, сондай-ақ, аса ірі көлемде пара алғаны үшін кінәлі деп танылды. Алайда ол Қылмыстық кодекстің белсенді өкіну және тергеуге көмектесу деп аталатын 65-бабы бойынша қылмыстық жауапкершіліктен босатылды.

Айыптаушы тараптың мәліметінше, 2013 жылдың жазынан 2014 жылдың 27 қазанына дейін ҰҚК шекара қызметінің сол кездегі директоры Нұрлан Жоламанов құрған және басқарған ұйымдасқан топ 173 миллион теңгеден астам (932 мың доллар) және 436 мың доллар пара ретінде алған [25].

Шенеуніктер қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезде көптеген мысалдар бар, сыбайлас жемқорлық әрекеттері уақыт өте келе бай және аukatты адамдарға айналды. Сонымен қатар, олардан мемлекеттен ақша ұрлау әдеттің формасына еніп, енді олар басқаша жұмыс істей алмайтындығын байқауға болады.

Демек, сыбайлас жемқорлықтың болуының тағы бір себебі - ашкөздік.

Бұл тұлғаның қасиеті оның адамгершілік дамуын сипаттайды. Ашкөздік бір нәрсені немесе біреуді иемденуге деген талпыныс пен табанды тілек ретінде көрінеді. Кез-келген өмір шындығы ашкөздіктің нысаны бола алады, әдетте заттандырылған: ақша, байлық, билік, адамдар, тамақ және т.б. Ашкөз адам иемдену мақсатына жету жолында әділетсіздік танытады, сондықтан оның бойында әрдайым басқа жаман қасиеттерді кездестіруге болады - ашкөздік, қызғаныш, өзімшілдік, сараңдық және басқалар. Бұл қасиеттер тобытұлға адамның рухани деңгейінің төмендігін көрсететін азғындықты білдіреді. Ислам шарифаты бойынша ашкөздік - көптеген күнәларды тудыратын зұлымдықтардың бірі - ашкөздік, зинақорлық, ақшаны сүю және т.б.[26].

Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуының тағы бір себебі - азаматтардың билікке және құқық қорғау органдарына деген сенімінің төмендігі, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың, жауапкершіліктің еріксіздігі қағидатын жүзеге асыруды қиындатады, бұл көбіне өзара байланысты, тараптардың пайдасына, демек, сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстардың көпшілігінде құқық қорғау органдарына өтініштер келмейді.

Сонымен, сыбайлас жемқорлықтың пайда болуының көптеген себептері бар деген қорытынды жасауға болады, оның ішінде:

1. кедейлік;
2. ашкөздік;
3. заңнаманың жетілмегендігі;
4. қоғамның білімі мен құқықтық санасының төмен деңгейі;
5. төмен жалақы;
6. елдің экономикалық жағдайы;

7. қоғамда қалыптасқан менталитет, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар;
8. құқықтық нигилизм;
9. мемлекеттік қызметке, коммерциялық және басқа ұйымдарға бақылау мен қадағалаудың жеткіліксіздігі;
10. азаматтардың билікке және құқық қорғау органдарына деген сенімінің төмен деңгейі.

Сыбайлас жемқорлықтың осы және басқа себептерін жою мұқият және жоспарланған тәсілді қажет етеді.

Сыбайлас жемқорлық пен оны туындататын себептер арасындағы байланыс екі жақты болып табылатынын да атап өту қажет. Бір жағынан, бұл себептер мен проблемалар сыбайлас жемқорлықты күшейтеді, ал оларды шешу сыбайлас жемқорлықтың азаюына ықпал етуі мүмкін, екінші жағынан, мысалы, ауқымды сыбайлас жемқорлық сыбайлас жемқорлықты тудыратын себептерді күшейтеді және оларды шешуге кедергі келтіреді. Осыдан келіп шығатыны, біріншіден, сыбайлас жемқорлықты тек бір мезгілде себептерін жою арқылы, сондай-ақ проблемаларды және оны тудыратын жағдайларды шешу арқылы азайтуға және шектеуге болады, екіншіден, бұл проблемаларды шешу жеке алынған бағыттар бойынша емес, барлық бағыттар бойынша сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасауға ықпал етеді.

Автордың пікірінше, ең жиі кездесетін сыбайлас жемқорлық факторларына талдау жүргізу, сондай-ақ орындаушыларды осы тәуекелдерді заң жобасына енгізуге итермелеген себептерді анықтау орынды болар еді, өйткені заң шығарушы болашақта бизнес қоғамдастықтар пайдалана алатын заңда, құлық амалдарға жол беру мақсатында сыбайлас жемқорлық факторларын нормативтік құқықтық заңдарға әдейі енгізуі мүмкін.

Сонымен қатар, автор халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстанда 1994 жылы қаржы полициясы құрылғаннан бастап, халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы органдармен салыстыруды ашып көрсетеді.

Қазіргі кездегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы мамандандырылған органның халықаралық мысалы ретінде - 1974 жылы Қытайдың Гонконг әкімшілік ауданында құрылған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәуелсіз комиссия (СЖҚТК). Сыбайлас жемқорлық туралы барлық хабарламаларды СЖҚТК тексереді. Оның қызметкерлері ең жоғары жалақы алады және адалдықтың үлгісі болып табылады.

СЖҚТК табыстылығының негізгі факторларының бірі ресурстармен жақсы қамтамасыз ету болып табылады. 2011 жылы қызметтің бюджеті 106 миллион АҚШ долларын құрады, бұл Гонконгтың жан басына шаққандағы 15 долларына сәйкес келеді. СЖҚТК өз қызметімен Гонконгтың сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету бойынша табысына елеулі үлес қосты. СЖҚТК-ның жетістігінен шабыттанған көптеген мемлекеттер, соның ішінде Шығыс Еуропа елдері сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және күресу үшін өздерінің институттарын құруға шешім қабылдады. Бұл қадам сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетудің бірден-бір мүмкіндігі ретінде

карастырылды, өйткені жұмыс істеп тұрған институттар бұл тапсырманы жеңе алмады[27, 94 б].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тағы бір мысалысыбайлас жемқорлыққа қарсы бірыңғай мемлекет Сингапур болып табылады. Сингапур өте қиын экономикалық жағдайда болды және заңсыздыққа толы болды. Заңдарды алыс Англиядан келген Британдық отарлаушылар импорттады, құқық қорғау органдары ұйымдасқан қылмысқа қарсы тұра алмады, ал шенеуніктердің көпшілігі сыбайлас жемқорлық схемаларына қатысты. Халықтың білім деңгейі төмен болды және өз құқықтарын қорғауды білмеді. Ел басшылары онсыз елдің болашағы жоқ екенін түсініп, сыбайлас жемқорлық пен озбырлықты ауыздықтаудың шұғыл қажеттілігін түсінді. Бұл қатаңдық пен дәйектілікпен ерекшеленетін шаралардың тұтас жүйесін қабылдауға негіз болды. Лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттері реттелді, бюрократиялық процедуралар жеңілдетілді және жоғары этикалық стандарттардың сақталуына қатаң қадағалау қамтамасыз етілді. Осы шараларды іске асырған және бүгінде өз өкілеттіктерін сақтаған орган сыбайлас жемқорлық жағдайларын тергеу жөніндегі мамандандырылған Бюро болды. Азаматтар бюроға мемлекеттік қызметшілердің іс-әрекеттеріне шағым айтып, шығындарды өтеуді талап етті. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін қылмыстық жазалау шаралары күшейтілді, сот жүйесінің тәуелсіздігі артты, судьялардың жалақысы күрт көтерілді және олардың артықшылықты мәртебесі қамтамасыз етілді, пара бергені немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы тергеулерге қатысудан бас тартқаны үшін сезімтал экономикалық санкциялар енгізілді. Қатаң өзгерістер, соның ішінде барлық кеден қызметкерлерін жұмыстан шығарылды, көптеген мемлекеттік мекемелерде өзгерістер жүргізілді. Бұл шаралар мемлекеттің экономикаға араласуын азайту, шенеуніктердің жалақысын көтеру және білікті әкімшілік кадрларды даярлау арқылы біріктірілді[28].

Қазақстан Республикасында қазіргі таңда Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл Агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) — (орыс. Агентство Республики Казахстан по противодействию коррупции) Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін, Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын қалыптастыру мен іске асыруды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы үйлестіруді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтауды, жолын кесуді, ашуды және тергеуді жүзеге асыратын сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік орган болып табылады.

Тарихына келетін болсақ, Қаржы полициясы органдарының тарихы 1994 жылы 6 маусымда басталады. Бұл күні Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің салық қызметі құрамында Салық полициясы департаменті құрылды.

1995 жылы 24 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер

туралы» заң күші бар, салық полициясының мәртебесі мен құрылымы одан әрі құқықтық негізге ие болды.

1997 жылы 22 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары жүйесін одан әрі реформалау шаралары туралы» Жарлығымен Қаржы министрлігі комитетінің салық полициясы бас басқармасының Салық полициясы департаменті құрылды.

1997 жылы 8 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес салық полициясы органдарының қызметін анықтау және жолын кесу үшін арнайы құқық қорғау органы мәртебесіне ие болды.

2001 жылдың 22 қаңтарында Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметін жетілдіру шаралары туралы» Жарлығымен Қазақстан Республикасының Қаржы полициясы агенттігі құрылды, оған жүктелген міндеттер экономикалық және қаржылық қызмет саласындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау және жолын кесу.

2002 жылы 4 шілдеде «Қазақстан Республикасының қаржы полициясының органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

2003 жылы 23 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру шаралары туралы» Жарлығымен Қазақстан Республикасы Қаржы полициясы агенттігі Агенттік болып қайта құрылды. Қазақстан Республикасы экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес (қаржы полициясы).

2005 жылғы 25 ақпанда Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігін (қаржы полициясы) Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органға айналдыру туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына қол қойылды.

2010 жылғы 17 тамызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына қол қойылды, оған экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар мен қаржы полициясы органдарының айрықша құзырына сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істерді тергеу кірді.[29].

2014 жылғы 6 тамызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» № 883 Жарлығына сәйкес таратылған Қазақстан Республикасының экономикалық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Агенттігі орнына Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі құрылды.

2015 жылғы 11 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері министрлігі мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа

қарсы іс-қимыл саласындағы уәкілетті орган ретінде құрылды, оған таратылып отырған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мүлкін және істерін басқару функциялары мен өкілеттіктері берілді. Агенттік Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюросы деп атауын өзгертті.

2016 жылғы 13 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері министрлігі Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі болып қайта құрылды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюро Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің құрылымында ведомство мәртебесіне ие болды.

Мемлекеттік қызмет жүйесін және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды одан әрі жетілдіру мақсатында, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюросы (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) Мемлекет басшысының 2019 жылғы 13 маусымдағы № 12 Жарлығымен Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) болып қайта құрылды.

Агенттік Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын қалыптастыру мен іске асыруды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы үйлестіруді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарын анықтау, жолын кесу, ашу және тергеуді жүзеге асыратын құқық қорғау органы болып табылады[30].

Жоғарыда көріп отырғандай, Қазақстанда қаржы полиция құрылғаннан бастап атауы мен құрылымы талай мәрте өзгергенін көріп отырсыздар, алайда бұл елімізде сыбайлас жемқорлықпен күресте аса маңызды рөл атқарған жоқ.

Сол себепті, халықаралық тәжірибеге сүйеніп, мемлекеттік қызметкерлерге жалақыны жүйелі түрде көтеру және әлеуметтік төлемдерді кеңейту маңызды. Бұл мемлекеттік қызметтің беделін арттырар еді. Осы жылдар ішінде әр түрлі мемлекеттік органдардағы жалақы Қазақстанда біртіндеп өсіп келеді, бірақ өкінішке орай, барлық жерде емес. Жалақыны белсенді түрде көбейте бастаған алғашқы әскери қызметкерлер болды.

Содан кейін нәтижелер бойынша ішкі істер министрлігінің реформасы жүргізілді, бұл сонымен қатар полицияның жалақысын арттырды. Полиция қызметкерлерінің жалақысы біртіндеп өсіп келеді. Ол алдағы үш жылда полицейлер мен ұлттық ұлан әскерлерінің жалақысы артатынын айтты.

«Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша қызметкерлердің жалақысын кезең-кезеңмен көтеру басталды. 2021-2023 жылдар аралығында полиция мен ұлттық ұлан әскері қызметкерлерінің жалақысы өседі» - деп министр баяндаған болатын.

Сонымен қатар, министр ішкі істер қызметкерлерінің жалақысын көбейтудің алғашқы кезеңі қалай жүзеге асатынын түсіндірді.

«Бірінші кезеңде аз қамтылған сержанттар, учаскілік полиция көмекшілері, күзет және басқа да қызметкерлердің жалақысы 15 пайыздан 35 пайызға дейін көтеріледі. Себебі, олардың жалақысы өте төмен. Қалған қызметкерлердің жалақысы осы кезеңде 30 пайызға дейін өскен [31].

Жоғарыда айтылғандай, жалақының төмендігі мемлекеттік қызметшілерді қосымша табыстар алуға, оның ішінде заңсыз жолдармен оларды алуға бағытталған іс-әрекеттерді жасауға ынталандырады. Сондай-ақ, жалақының төмендігі кадрлардың кетуін тудырады, бұл билік органдарының тиімділігін әлсіретеді.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, күресу мәселесіне келетін болсақ, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарын туғызатын немесе олардың таралуына ықпал ететін құбылыстарды айқындауға, зерттеуге, шектеуге немесе жоюға бағытталған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат субъектілерінің қызметін ұғыну керек. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың басты бағыты ретінде, оны алдын алудың осындай түсініктемесіне сүйене отырып, біздің көзқарасымызша, бұл тәсіл сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың мақсатын, міндеттері мен қағидаларын айқындау сияқты, сыбайлас жемқорлықты алдын алудың жаңа тетіктерін әзірлеуде де көрініс тапқаны маңызды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша шараларды екі жеткілікті ортақ топтарға бөлуге болады. Бірінші топқа сыбайлас жемқорлықтың сыртқы көріністеріне (нақты шенеуніктерге пара беру), осы күнгі сыбайлас жемқорлыққа, нақты жемқорларға, екіншісіне - сыбайлас жемқорлықты шарттастыратын институционалдық алғышарттарға, кейбір жағдайларда шенеунік жемқорға айналуы мүмкін әлеуетті сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес шаралары кіреді.

Сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстар туралы қылмыстық істерді қарау күрделілігін атай отырып, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты 2001 жылғы 13 желтоқсанда «Соттардың сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстар жөніндегі қылмыстық істерді қарау практикасы туралы» нормативтік қаулы қабылдады, онда қолдағы бар кемшіліктерді атап өтіп, аталған санаттағы істер бойынша сот қызметін одан әрі қарай жетілдіру шаралары орнатылған.

Кадрлық қызметтер сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында іс-шаралардың тұтас кешенін жүргізеді. Мемлекеттік қызметке түскен тұлғалар, жеке, топтық және қызметтік емес мүдделерде олардың мәртебесін және оған негізделген беделін пайдалануға әкеп соғуы мүмкін іс-әрекеттерге жол бермеу мақсатында, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңында орнатылған шектеулерді орындайды. Аталған тұлғалардың шектеулерді орындауға келісімін кадрлық қызмет жазбаша нысанда тіркейді. Мемлекеттік қызметшілердің табысы туралы декларацияны салық органдарына дер кезінде ұсынуына бақылау жүргізіледі.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңында бірінші рет орнатылған қаржылық бақылаудың аталмыш шаралары мемлекеттік қызметшінің табыс көзі туралы мәселе оның жеке ісі болып табылмайтынын

дәлелдейді, мемлекеттік қызметшілердің табыс көзінің мүмкіндіктері нақты айқындалған. Салық органына табысы туралы декларацияны дер кезінде ұсынбау айыппұл салуға әкеп соғады, осыған орай, мемлекеттік қызметшілер табысы мен мүлігі туралы декларацияны беру туралы ұмытпау қажет. Тікелей бағынысындағы жақын туыстарының немесе жекжаттарының бірлесіп қызмет етуіне жол бермеуге қатысты шектеулерге бақылау жүргізіледі.

Мемлекеттік қызмет саласында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бойынша маңызды жүйелі шара ант беру және қызметтік этика институты болып табылады. «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы да сыбайлас жемқорлыққа қарсы сипаттағы шараларды көздейді. Мәселен, қандай да бір өкімнің заңдылығына күмән келтірген мемлекеттік қызметші осы өкімнің растауын жазбаша талап етуге құқы бар. Мемлекеттік қызметшінің заңсыз өкімді орындау салдарына жауаптылықты осы өкімді растаған басшы алып барады. Мемлекеттік қызметші қылмысты жазаланатын әрекеттерге қатысты іс- әрекеттерге әкеп соғатын шешімдерді орындамауы тиіс.

1998 жылдан бастап Әділет органдарының кадрлық қызметтері сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған және теріс себептермен жұмыстан босатылған тұлғалардың есебін жүргізіп келеді. Әділет органдары қызметкерлерінің арасында ең көп тараған сыбайлас жемқорлық көріністері қызметтік жағдайын пайдалана отырып, алаяқтық, пара алу, лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану және өзінің лауазымды өкілеттіктерін асыра пайдалану болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мақсатында қаржылық, шаруашылық, кәсіпкерлік және сауда қызметін реттейтін заңнаманы бұзу туралы, қылмыстық қауымдастықпен байланысты мемлекеттік қызметшілер туралы қажетті ақпаратты алу үшін жедел-іздістіру шараларының мәліметтерін тексеру бойынша берілген құқықтарды барынша әрі шешімді пайдалану қажет. Сөзсіз, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрестің аталмыш шаралары барынша толық болып табылмайды. Сыбайлас жемқорлық тәжірибені, соның ішінде шетелдік тәжірибені, мәселен, қылмыстық істі тергеу барысында, сыбайлас жемқорлыққа бейім адамдар туралы мәліметтер банкін қадағалау үшін электрондық аппаратураны қолдану, жоғары зерттеу мен талдауды талап етеді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарға және олармен тығыз байланысты ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті белсендіру қылмыстық істердің тиісті санатын ашу, тергеу мен сотта істі қарауына жаңа талаптарды қояды. Осыған ұқсас істер бойынша көбіне бейнефонографиялық сараптама тағайындалады, оның барысында айтушының жеке басына, тіркелген ақпаратқа, сондай-ақ дауыс жазу үшін қолданылған аппаратураның техникалық ерекшеліктеріне қатысты мәселелерді шешу мақсатында фонограммалар мен бейне жазбаларды зерттеу жүргізіледі.

Бейнефонографиялық сараптаманың тікелей объекті ретінде, сарапшы шешуі керек мәселелерге қарай, магнитті жеткізушіде тіркелген сөз немесе басқа да дыбыстық ақпарат, сондай-ақ дыбыс жазу құралдары болады.

Қазіргі кезеңде бейнефонографиялық зерттеулерді жүргізу сәйкестендіру сипатындағы мәселелерді, сондай-ақ жіктемелік, диагностикалық және жағдаяттық деңгейлердегі: ұсынылған фонограммада жазылған әңгімеге қатысушы тұлғалардың санын; ұсынылған фонограмма (бейнефонограмма) түпнұсқа немесе көшірме болып табылатыны туралы; механикалық немесе акустикалық монтаж жолымен фонограмманы өзгерту туралы; сөз сөйлеген адамның жыныстық қатыстылығы, анатомиялық ерекшелігі, сөзі фонограммада ұсынылған тұлғаның кейбір әлеуметтік сипаттамалары (білім деңгейі мен бағыты, интеллекті, мәдениет деңгейі) бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарға қарсы күресте сараптаманың рөлі туралы мәселені аяқтай келе, қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі қағидаттарын – заңдылықты тұлғаға ешкімнің тиіспеушілігі, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша жүргізу барысында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау - сақтауды қамтамасыз етумен байланысты жаңа бағытына ерекше көңіл аудару керек. Қылмыстық іс жүргізу кодексінде тек қағидаттар емес, сонымен қатар жүргізу барысында қолдануға мүмкіндік беретін тетіктер де бар. Солай, дәлелдерді бекіту ережелеріне қатысты нормалар бірқатар тергеу іс- әрекеттерін тіркеу үшін бейне және дыбыс жазу құралдарын пайдалануды кез келген тараптың бастамасы бойынша қолдануды талап етеді. Ол маңызды тергеу іс-әрекеттерін, ең алдымен, жауап алуды өткізудің «ашықтығы» үшін қажетті іс жүргізу жағдайларын жасайды.

Тәжірибенің талаптарын ескере отырып, жаңа бағыт - жүргізу әдістемесі кешенді сипат алатын сот психологиялық-криминалистік сараптамасы пайда болды.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті тікелей мемлекеттік аппарат қызметшілеріне қарсы бағыттамай, оның түп тамырының өсіп- өркендеуін жоюға бағдарлау керек» деп әділ айтылған. «Мемлекеттік қызметшінің этикалық нормалары әдеттегі рухани нормаларға қарағанда, қатаңдау болуға тиіс екені сөзсіз. Бұл, ең алдымен, көптеген адамдардың өмірлік мүдделеріне оң сияқты, жағымсыз ықпал етуі мүмкін, мемлекеттік қызметшілерге билік пен өкілеттіктер берілгендігімен түсіндіріледі. Билік көп нәрсеге, соның ішінде оның өкілдерінің имандылығын қатаң бақылауға міндеттейді. Міне, сондықтан да мемлекеттік қызметшінің мәртебесі жоғары болған сайын, оған қойылатын этикалық талаптар да қатаң болуға тиіс».

Сыбайлас жемқорлықтың бірінші көзі дамымаған азаматтық қоғам тарапынан қоғамдық, парламенттік және сот бақылауынан еркін, төрешілдіктің бақылаусыз монополизмін туғызатын биліктен тыс шоғыры болып табылатыны мәлім. Жиі қайта құрулар, кадрларды қайта тағайындаулар, мемлекеттік аппарат жұмысында сабақтастықтың үзілуі, жұмысқа алудың және ведомстволар мен әкімдіктердің басшылық құрамын қалыптастыруда рулық қағидасы, мемлекеттік қызметшілердің төмен еңбекақысы және адал еңбегі үшін сыйақылар кепілінің жоқтығы сыбайлас жемқорлықты арандатады.

Мемлекеттік органдардың нарықты қайта құрылымдардың басты күші - отандық кәсіпкерлікке қатысты фискалдық-репрессивтік саясаты - ауыр салық пресі; салық нормативтерінің, бақылаушы сатылары нұсқауларының көптігі мен шатыскандығы кәсіпкерлердің сыбайлас жемқорлық қызметінің басты негізгі ортасы болып табылады, олар үшін пара беру тек оңтайлы емес, сонымен қатар көбіне тірі қалулық жалғыз тәсілі болып тұр. Салықтарды төмендету мен жеңілдету, көптеген қадағалаушы сатыларды тарату, конституциялық кепілдер мен адал кәсіпкерлікті тиімді қорғау сыбайлас жемқорлықтың тереңге тартқан экономикалық тамырын жоюға және төрешілдіктің жемқорлануының басты оппоненттері сияқты азаматтық қоғамның салауатты ұлттық бизнес-элита мен өзін-өзі басқару бастамаларын дамытудың катализаторы бола алады. Айта кетейік, тәуелсіз баспасөздің болуы үлкен маңыздылықтың жалпыға ортақ талабы болып табылады, себебі құпиялылық көптеген елдердің элитасы мен саясатшыларына сыбайлас жемқорлық тәжірибесін жасыруға көмектесті. Сонымен бірге, бұрынғыдағыдай, құқықтық реттемеден халық, БАҚ, жеке құрылымдар мен құқық қорғау бағытындағы қоғамдық құралымдар тыс қалып барады. Ал осы профилактика субъектілерінде қылмыстылықтың алдын алу үшін әлеует бар, оны іске қосу керек, ол үшін тиісті құқықтық база қажет.

Негізгі назар алдын алуға, яғни экономикалық саясатты, институттар мен ынталарды реформалауға жасалуға тиіс. Мемлекеттік институттарды реформалау мемлекеттік қызметтің реформасын; бюджеттік, қаржылық мененджментті және салықтық реттеуді жетілдіруді; құқықтық және сот жүйесінің нығаюын қосуы мүмкін. Мұндай реформалар мемлекеттік секторда ішкі бәсеке мен ынталандыруға және ішкі және сыртқы тексерістер мен шектеулерге үлкен көңіл бөле отырып, үкімет құрылымы мен функцияларының өзгеруімен үйлесуі тиіс. Осы кең ауқымды реформаларға толықтыру ретінде кейбір танымал жемқор тұлғалардың ісін қарау сияқты заңдылықты сақтау бойынша шараларды мұқият және ашық енгізу оң ықпал етуі мүмкін.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны табысты әзірлеудің бірнеше бағыттары бар: мемлекеттік қызметпен айналысатын лауазымды тұлғаларды ауыстыру, лауазымды тұлғалар мен азаматтар үшін ынталардың түрін өзгерту, сыбайлас жемқорлық жағдайларын ашу ықтималдығын арттыру мақсатында ақпарат жинау және оларды жазалау, лауазымды тұлғалар мен азаматтар арасында қарым-қатынастарды өзгеріу және сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік салдарын арттыру. Әрбір жеке жағдайда болжанатын пайдалар, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қызметінің барлық мүмкін шығындары ескерілуі тиіс.

Көптеген жаңа көшбасшылар кеден және салық органдарының жұмысын жақсартқысы, қаржыландыру мен сайлау саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүргізгісі, құқық қорғау жүйесі мен полицияда парақорлық пен қорқытып алушылықты жойғысы, және жалпы алғанда мемлекеттік секторда ақпараттық жүйе мен ынталар жүйесін құрғысы келеді, ол жемқорлықтың тиімділігін төмендетуге қолайлы жағдай туғызады.

- Сыбайлас жемқорлық проблемасын диагностикалау және онымен жұмыс жүргізу үшін аналитикалық мүмкіндіктер. Бұл өзінетек ортақ мүмкіндіктерді емес, сонымен қатар салықсалуды, кеден қызметін, полицияны, сот органдары мен судьяларды, жеткізілімдер мен мердігерлік келісім-шарттарды жасасуды басқару үшін нақты бағдарламаларды қосады.

- Үкіметтің түрлі деңгейлерінде және түрлі секторлар мен ведомстволарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі табысты тәжірибелер мен қол жеткізілген табыстарды зерттеу.

Адамдардың белсене қатысуымен ағартушылық қызмет - азаматтарға, іскерлік құрылымдарға, үкіметтік емес ұйымдарға

- бұқаралық ақпарат құралдарына және мемлекеттік қызметшілерге жемқорлық жүйелері және оларға қарсы іс-қимыл жасау тәсілдері туралы білуге, бірін-бірі үйретуге мүмкіндік беретін түрлі құралдар.

Бір елдерде ішкі қамсыздандыруға ақша, басқаларда практикалық білім, ал кейбіреулеріне осы уақытқа дейін сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес стратегияларын әзірлеу бойынша салынатын күштің жетіспеуі кедергі келтіреді.

Елдер ұйымдастыру мен қаржыландыруда, ал кейінірек жекелеген (қамтамасыз ету, денсаулық сақтау және сот сияқты) салаларда жеке сектордағы жүйелі сыбайлас жемқорлық туралы зерттеулер нәтижелерімен алмасуда бір-бірімен жұмыс жасай алатын еді.

Сыбайлас жемқорлық жүйелі сипатқа ие болғанда, осы іс-шаралардың пайдалылық дәрежесіне қарамастан, оған қарсы күрес либералды экономикалық саясатты, жетілдірілген заңдарды қабылдау, нормативтік құжаттардың саны мен күрделілігін қысқарту және мамандарды даярлауды кеңейту шегінен тыс шығуға тиіс. Жүйелі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес қалыптасқан жемқорлық тепе-теңдігін бұзу үшін қажетті, шешуші соққы беруді талап етеді.

«Ақ жағалы» қылмыстылыққа қарсы күрес бойынша кез келген табысты қызмет қоғамдық қозғалыстан бастау алады. Осындай қозғалыстардың іс-әрекеті реттеуші органдардың рөлін әлсіздендіруге тырысатын топтардың мемлекеттік саясатына ықпалды бейтараптандырады және мемлекеттік шенеуніктерге артықшылық берілген тұлғалардың және «ақ жағалы» қылмыстышардың мүдделерінде әрекет етуге мүмкіндік бермейді. Бұған мысал ретінде фармацевтік өнеркәсіпте реттеуші стандарттарға қол жеткізген, тұтынушылардың құқықтары үшін күрескен топтардың қызметі болады. Бойкот тактикасын қолдану және жағымсыз мәліметтерді тарату заңсыз еңбек қатынастары күнделікті тәжірибе болып табылатын елдермен сауда-саттық жүргізетін компаниялардың жағдайын едәуір күрделендіре алады.

Кез келген сыбайлас жемқорлыққа қарсы компанияда майданның алдыңғы қатарында құрылымдық реформалар болуға тиіс. Егер мемлекеттік бағдарламаны іске асыру заңды мақсаттарға қол жеткізбесе, онда, барлық көзделген бөгеттер мен шектеулер сыбайлас жемқорлық үшін қолайлы негізден басқа ешнәрсе жасамайды. Бұдан шығу амалы бағдарламаны түзету

емес, тек қана одан үзілді-кесілді бас тарту бола алады. Көптеген бағдарламалардың қоғамдық маңызы бар және шенеуніктердің зорлық-зомбылығын ажырататындай қайта қаралуға тиіс. Өзге бағдарламаларды іске асыру кезінде, шенеуніктерді жеке пайдасына алу мүмкіндігін төмендететіндей етіп, оны жүзеге асыру рәсімін өзгерту керек.

Қылмыстық заңнама- барлығын қамтитын стратегияның екінші маңызды факторы. Қажетгі жазалардың, көтермелеулердің және қызметкерлер санының үйлесімділігін табу оңай емес. Соған қарамастан, қылмыстарды экономикалық талдадан алуға болатын маңызды бір, күмәнсіз, сабақ: сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат өзінің соңғы мақсаты ретінде теріс пайдаланушылықтарды толығымен түп тамырымен құртуды қоймауға тиіс.

Сайлау жүйесіне назар аударайық. Демократиялық сайлауды сыбайлас жемқорлықтан арылтатын әмбебап құрал жоқ. Кейбір сайлау жүйелері жеке пайдакүнем мүдделердің ықпатына, басқаларға қарағанда, көбірек ұшырайды. Билік тарылған адамдардың қолында шоғырланғанда, біреулер заңды құралдарды, ал біреулер - заңсыз құралдарды пайдаланады. Тактиканы талдау саяси жүйенің табиғатына байланысты. Барлық демократиялық жүйелердегі сайлау барысындағы саяси бәсеке сыбайлас жемқорлықты шектеуге көмектеседі, себебі жарысқа түскен үміткерлер, оппоненттері қолданатын адал емес әдістерді әшкерелеуге әрқашанда дайын. Алайда демократиялық сайлау кезінде өзінің жомарт жақтастарына саяси қорғаушылығы үшін басқа ынта пайда болады, оған автократиялық басқаруда орын жоқ, - ол сайлау алды көресті жүргізу үшін едәуір қаржылық қаражаттарды алу қажеттігі. Бұл, әсіресе, компания уақытында сайлаушыларға сыйлықтар тарату, яғни, істің шын мәнісінде, параға сатып алуда байқалады.

Партия қорына заңсыз жарналар және саясатшылардың парақорлығы демократиялық жүйенің негізін бұзады. Тіпті, қайырымды азаматтар немесе фирмалардан алынған қайырмалдықтар үміткердің қалтасына емес, сайлау штабтарының, саяси партиялардың және қатардағы азаматтардың мұқтаждықтарына жұмсалғанның өзінде, адал емес әдістердің зиянды әсері айтарлықтай болуы мүмкін. Параны заңдық немесе құқықтық басымдықтарды алу үшін береді. Осыған ұқсас тәжірибенің тиімділігі заң шығару және атқару билігінің қызмет ету тәсіліне байланысты. Жемқорлыққа бейім компаниялар мен жеке тұлғалар жеке пайда алу немесе нақты бір компания үшін басымдықтарға қол жеткізу үшін тырысатын болады. Алайда сайлау - парақорлықты бақылайтын алаң емес. Мемлекеттік лауазымды тұлғалардың қызметін бақылайтын қоғамдық қадағалаудың басқа құралдары қажет. Демократиялық үкімет сыбайлас жемқорлықты шектеу үшін нақты стратегия әзірлеуге тиіс.

Жемқорлықты жанама түрде саяси билікті шектеу жолымен бақылуға болады. Біріншіден, бұл вето құқығын бөліп тарату және заң шығарушы, атқару және биліктің сот тармағы арасында өкілеттіктерді бөлу қағидатына негізделген билік субъектілері құрылымының өзі. Билік субъектілері белгілі

бір мөлшерде пара берушілер мен мемлекеттік шенеуніктерді артықшылықтарынан айыра отырып, сыбайлас жемқорлықты шектейді. Екіншіден, жеке азаматтар мен жұртшылық топтарының мемлекеттік ведомстволардың шешімдеріне шағым жасауға мүмкіндіктері бар. Үкімет өз қызметі туралы ақпаратты жариялайды, бұқаралық ақпарат құралдары мен қарапайым адамдар биліктің сол не басқа шешімдерімен келіспеуін ашық білдіре алады, ал қоғамдық ұйымдар мен жеке тұлғалар билік құрылымдарынан ашықтық пен есептілікті талап ете алады. Шектеудің бірінші үлгісі мемлекеттік басқарудың демократиялық қағидатымен келісіледі, алайда автократиялық режимнің өзінде, басшылар қоғамда танымал болу үшін өз билігінің кейбір шектеулерімен кейде келісуі мүмкін.

Билік құрылымдарының ашықтығын арттыруға ықпал ететін шектеудің екінші үлгісі, қоғамдық наразылық білдіру үшін үкіметті әлсіз етеді. Сондықтан үкіметтердің көпшілігі, тіпті нақты демократиялықтардың өзі, шектеудің осы түріне қауіппен қарайды. Бірақ, бұған билеуші құрылымдар қалай қарайтынына қарамастан, мұндай тәсіл азаматтық бақылаудан шенеуніктердің иммунитеті жағдайында туындайтын төрешілдіктің пайдакүнемдік тәртібіндегі сыбайлас жемқорлықты және басқа нысандарды ауыздықтайды.

Бүкіл әлемде сыбайлас жемқорлыққа және онымен байланысты қылмыстардың алдын алуға аса назар аударып жатыр. Барлық мемлекеттер бірігіп күш жұмсамайынша, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте табысқа жете алмайтының мойындай отырып, бірқатар елдер мемлекет ішіндегі деңгейде құқықтық нормаларды қабылдау мен имплементациялау мәселесінен әрі қарай жылжиды және шет елде лауазымды тұлғаларды параға сатып алу тәжірибесін тоқтатуға қатысты халықаралық келісімдер қабылдау қажеттігі мен әрбір елде шет елдегі сыбайлас жемқорлық іс-әрекеті үшін жауапкершілік туралы ұлттық заңнама енгізуге ерекше көңіл бөлуде.

2. Сыбайлас жемқорлық қылмысының түсінігі, белгілері және құрамы бағыттылығы

2.1 Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыс ұғымы

«Сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыс» ұғымын зерттеу үшін автор алдымен «қылмыс» ұғымын зерттеуді ұсынады.

Тарихи тұрғыдан тұжырымдама берген алғашқы заңнамалық акт қылмыс - Францияның Ұлттық Құрылтай жиналысында 26.08.1889 жылы қабылданған Адам және азамат құқықтарының декларациясы. Ұлы француз революциясынан туған бұл құжат адамның жеке құқықтарын анықтады. Осы Декларацияның 5-бабында «Заң қоғамға зиянды әрекеттерге ғана тыйым салуға құқылы. Заңмен тыйым салынбаған кез-келген нәрсеге рұқсат етіледі және ешкімде заңда қарастырылмаған нәрсені жасауға мәжбүр бола алмайды». Бұл бап мәні бойынша кез-келген құқық бұзушылықтың материалдық және мағыналы қасиетін, атап айтқанда оның қоғамға жол бермеу және жағымсыздығын сипаттады. Декларацияда "nullum crimen, nulla poena sine lege" қағидасы тұжырымдалған – «қылмыстық әрекет жасалғанға дейін белгіленген, жарияланған және заңды түрде қолданылған заңнан басқа ешкім жазалана алмайды» [32; 119 б].

Осы ұғымдарды француздарға енгізген француздардан кейін 1791 және 1810 жылдардағы қылмыстық кодекстер, басқа Еуропа елдері өздерінің қылмыстық заңнамаларына ұқсас анықтама берді. Айта кету керек, қылмыс дегеніміз-қылмыстық заңмен жазалау қаупі бар тыйым салынған әрекет. Кейбіреулер бұл тұжырымдаманы қылмыс кезінде әрекет еткен заңға нұсқады[32; 120 б].

Егер қолданыстағы қылмыстық заңнаманы қарастыратын болсақ, онда Қылмыстық кодекстің 10-бабы «Қылмыс ұғымы» бойынша қылмыс дегеніміз - бұл айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты жасалған, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады[33].

Қойылған міндеттерге байланысты қылмыстарды әр түрлі критерийлер бойынша топтарға бөлуге болады. Қылмыстық әрекеттің осындай топтарының бірі - сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстар. Айта кету керек, бірқатар ғалымдар зерттелген қылмыстық іс-әрекеттер категориясын сыбайлас жемқорлық қылмыстары деп сипаттайды, ал кейбіреулері оларды ресми қылмыстар деп атайды, сонымен бірге автор «сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстар» ұғымы кеңірек деп санайды, өйткені ол құрамына сыбайлас жемқорлық немесе қызметтік қылмыстарды ғана емес, тікелей олардың билігінде сыбайлас жемқорлық белгілері кіретін, сонымен қатар олардың бойында сыбайлас жемқорлық белгілері жоқ, бірақ белгілі бір сипаттамалық белгілер болған жағдайда сыбайлас жемқорлыққа бағдарланатын қылмыстар жатады. Мысалы, адам өзінің қызметтік өкілеттігін пайдаланып жасаған алаяқтық (Қылмыстық кодексінің 190-

бабының 3-тармағы). Шын мәнінде, қарапайым алаяқтық –Қылмыстық кодексінің 190-бабында көзделген негізгі құрылым сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыс емес, бірақ егер бұл іс-әрекеттің мәні белгілі бір ресми өкілеттіктерге ие адам болса. Мысалы, пара беру туралы айтатын болсақ, бұл қылмыс бастапқыда өзіне тән сыбайлас жемқорлық белгілерін қамтиды және кез - келген жағдайда сыбайлас жемқорлық немесе әдеттегідей-лауазымды тұлға[34].

Сонымен, «сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстар» термині неғұрлым кең екенін және автордың пікірі бойынша «сыбайлас жемқорлық немесе лауазымдық қылмыстар» ұғымын қамтитынын ескере отырып, екі терминді де зерттеуді жалғастыру ұсынылады, бірақ терминология аспектісінде – «сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстар», олар келесі параграфтарда жүйелендірілетін болады.

ҚР заңнамасында сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыс немесе сыбайлас жемқорлық қылмысы туралы жалпы қабылданған анықтама жоқ екенін атап өткен жөн. Мұның бәрі «сыбайлас жемқорлық» құбылысын бірыңғай түсінудің болмауымен байланысты екені анық.

Осыған ұқсас жағдай алдыңғы параграфтарда зерттелген тиісті халықаралық шарттарда да қалыптасады.

Мәселен, БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының «терминдер» деген 2-бабына сәйкес «негізгі құқық бұзушылық» деп кез келген құқық бұзушылықты білдіреді, оның нәтижесінде табыстар алынады, бұл табыстарға қатысты осы Конвенцияның 23-бабында көрсетілген қылмыс құрамын құрайтын әрекеттер жасалуы мүмкін, атап айтқанда:

Әрбір Қатысушы мемлекет өзінің ішкі заңнамасының негізгі принциптеріне сәйкес қылмыстарды, қасақана жасаған кезде мынадай әрекеттерді қылмыстық жазалау ретінде тану үшін қажет болатын заңнамалық және басқа да шараларды қолданады:

1) егер мұндай мүлік өзінің әрекеттері үшін жауапкершіліктен жалтаруы үшін негізгі құқық бұзушылықты жасауға қатысқан кез келген адамға көмек көрсету мақсатында осы мүліктің қылмыс көзін жасыру немесе бүркемелеу мақсатында немесе қылмыс жасаудан түскен табыстар болып табылатыны белгілі болса, мүлікті конверсиялау немесе көшіру;

2) егер мұндай мүлік қылмыс жасаудан түскен табыстар болып табылатыны белгілі болса, мүліктің шынайы сипатын, көзін, орналасқан жерін, билік ету әдісін орнын ауыстыруды, мүлікке құқықты немесе оның тиесілігін жасыру немесе жасырын меншіктену;

3) өзінің құқықтық жүйесінің негізгі принциптерін сақтаған жағдайда:

4) егер оны алу кезінде мұндай мүлік қылмыс жасаудан түскен табыстар болып табылатыны белгілі болса, мүлікті сатып алу, иелену немесе пайдалану;

5) осы бапқа сәйкес осындай деп танылған қылмыстардың кез келгенін жасау мақсатында қатысу, оған қатыстылығы немесе сөз байласу, оны жасауға оқталу, сондай-ақ оны жасау кезіндегі еліктендірушілік, айдап салушылық, жәрдемдесу немесе кеңестер беруге құқылы.

БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының 23-бабына сәйкес осындай деп танылған қылмыстардың кез келгенін жасау мақсатында қатысуға, қатыстылыққа немесе сөз байласуға, оны жасауға оқталуға, сондай-ақ оны орындау кезінде жәрдем беруге, айдап салушылыққа, жәрдемдесуге немесе кеңестер беруге құқылы.

Сонымен қатар, БҰҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының III тарауы «Қылмыстың белең алуы және құқық қорғау қызметі» атап айтқанда 15-25 – баптарына сыбайлас жемқорлыққа мынадай іс-әрекеттер жатады: ұлттық жария лауазымды тұлғаларды параға сатып алу; шетелдік жария лауазымды тұлғаларды және жария халықаралық ұйымдардың лауазымды тұлғаларды параға сатып алу; жария лауазымды тұлғаның мүлікті талан-таражғасалуы, заңсыз иемденуі немесе өзге де мақсатсыз пайдалануы; пайдакүнемдік мақсатта әсер ету арқылы теріс қылық жасау; қызмет бабын теріс пайдалану; заңсыз баю; жеке сектордағы параға сатып алу; жеке секторда мүлікті талан-таражға салу; жасыру; сот билігін жүзеге асыруға кедергі келтіру [35].

Жоғарыда көрсетілгендерге сүйене отырып, қылмыс туралы қорытынды жасауға болады. Сыбайлас жемқорлыққа бағытталған БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы жария лауазымды тұлғаларды параға сатып алумен, сондай-ақ олардың лауазымдық өкілеттіктерін әртүрлі артықшылықтарға, оның ішінде материалдық артықшылықтарға ие болу мақсатында пайдаланумен байланысты іс-әрекеттерді қамтиды.

Сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік туралы Конвенцияда жоққандай қылмыс сыбайлас жемқорлық екендігі көрсетілген. Осы III ұлттық деңгейде қолданылатын шаралар бөліміндегі құжатта осы Конвенция авторларының пікірі бойынша сыбайлас жемқорлық болып табылатын іс-әрекеттердің нақты тізбесі ғана келтірілген - ұлттық мемлекеттік лауазымды тұлғаларды белсенді және пассивті параға сатып алу; ұлттық Мемлекеттік жиналыс мүшелерін параға сатып алу; шетелдік мемлекеттік лауазымды тұлғаларды параға сатып алу; шетелдік Мемлекеттік жиналыс мүшелерін параға сатып алу; жеке сектордағы белсенді және пассивті параға сатып алу; халықаралық ұйымдардың лауазымды тұлғаларын параға; халықаралық соттардың судьялары мен лауазымды адамдарын параға сатып алу; сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстардан және шоттармен жасалатын операцияларға қатысты қылмыстардан түскен табыстарды жылыстату [36].

Сыбайлас жемқорлық туралы қылмыстық заң конвенциясындағы қылмыстық іс-әрекеттердің тізімі БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясына қарағанда кеңірек, бірақ жалпы алғанда олар бірдей әрекеттерді сипаттайды: мемлекетке пара беру лауазымды адамдар және олардың қызметтік өкілеттіктерін жеке мүдделері үшін пайдалану. Халықаралық конвенцияның ережелеріне сүйене отырып, мынандай қорытынды жасауға болады. Сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстар - бұл мемлекет тарапынан қызметтік өкілеттіктерді заңсыз пайдалануға байланысты әрекеттер, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілерге жәрдемақы алу

мақсатында жасалған қызметтік өкілеттіктерін асыра пайдалануға көндіруге бағытталған басқа адамдардың әрекеттері. Басқаша айтқанда, бұл актілер үкіметке қарсы бағытталған[37].

Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялап (2008 жылғы 4 мамырдағы № 31-IV Қазақстан Республикасының Заңы), халықаралық құқық нормаларын негізге алып, сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және оған қарсы күреске бағытталған тиімді құқықтық шараларды әзірлеу және қолдану ниетін білдірген.

Біріккен Ұлттар Ұйымының 2003 жылғы 31 қазанда қабылданған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясында (Нью-Йорк) сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласындағы қызметті сипаттайтын халықаралық тәсілдер (стандарттар) көрсетілген. Онда қамтылған нормалардың қабылдауына сыбайлас жемқорлық тудыратын проблемалар мен қауіптер, сыбайлас жемқорлықтың барлық қоғамдық және құқықтық институттар мен қатынастардың жұмыс істеуіне теріс ықпалы себеп болды. Олар мемлекеттің, оның саяси, экономикалық және әлеуметтік жүйелерінің тұрақты дамуын, ұлттық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 8 Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстарды қарау практикасы туралы нормативтік қаулысының 21-тармағына сәйкес ҚК-нің 361-бабының бірінші бөлігінде көрсетілген адам өзінің қызметтік өкілеттіктерін қызмет мүдделеріне қайшы пайдаланып өзі, басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу мақсатында, өзінің әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) кім де кімге зиян келтірген болса және бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса, онда жасалған әрекетті (тұрғын үйді кезектен тыс алу, жеңілдігі бар кредит алу және т.б.) пара алу ретінде саралауға болмайды. Мұндай әрекеттер лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану деп саралануға тиіс[38].

Лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдаланудың пайдакүнемдік ниеті материалдық, мүліктік сипаттағы пайда мен артықшылықтарды алудан ғана емес, сонымен қатар қызметі бойынша жоғарылау, бастыққа жағыну және т.б. түріндегі өзге де жеке мүдделіктен байқалады.

Жоғарыда айтылғандарды талдай отырып, автор сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстардың бірнеше негізгі сипаттамалық белгілері бар деген қорытындыға келді.

Біріншіден, бұл қылмыстар қасақана жасалады және тікелей қасақаналықпен жасалады. Шын мәнінде, сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстың субъектісі оның әлеуметтік қауіптілігін біледі. Ис-әрекеттер немесе әрекетсіздік қоғамдық қауіпті салдардың басталуының нақты мүмкіндігін немесе сөзсіздігін алдын-ала біледі және сонымен бірге олардың пайда болуын қалайды. Әрине, кейде сыбайлас жемқордың кейбір

қасақана әрекеттері оның еркіне қарамастан жанама түрде кез-келген басқа салдарға әкеп соқтыруы мүмкін, мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің 361-бабының 3-бөлігінде көзделген іс-әрекеттер «Осы баптың бірінші бөлігінде көзделген, жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған іс-әрекет», бірақ бұл жағдайда негізгі әрекет қасақана жасалады.

Екіншіден, сыбайлас жемқорлық қылмыстарының айрықша белгісі сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстардың тараптарының бірі-белгілі бір жасқа жету және ақыл-ойдың болуы сияқты жалпы белгілерден басқа, қосымша белгілері бар адамдар, атап айтқанда уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша билік өкілінің функцияларын жүзеге асыратын немесе мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, мемлекеттік және муниципалды мекемелерде, мемлекеттік корпорацияларда, коммерциялық немесе басқа ұйымдарда ұйымдастырушылық, әкімшілік немесе әкімшілік функцияларды орындайтын адамдар, сондай-ақ ҚР Қарулы Күштерінде және басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында[39].

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстардың субъектілері қарапайым азаматтар да бола алатындығын атап өткен жөн, олардың әрекеттері мемлекеттік қызметшілерді немесе лауазымды адамдарды өздеріне немесе басқа адамдардың пайдасына материалдық немесе материалдық емес пайда табу мақсатында өз өкілеттіктерін пайдалануға сендіруге бағытталған адамдар.

Үшіншіден, сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстар қызметтің, қоғамның және мемлекеттің заңды мүдделеріне қайшы келетін қызметтік немесе қызметтік өкілеттіктерді пайдалану арқылы ақша, құндылықтар, өзге мүлік немесе мүліктік сипаттағы қызметтер түріндегі жеңілдіктер алу мақсатында жасалады, өзіне немесе үшінші тұлғаларға арналған басқа мүліктік немесе мүліктік емес құқықтар мен артықшылықтар.

Төртіншіден, көрсетілген қасақана әрекеттер мемлекеттің, биліктің, мемлекеттік немесе муниципалды қызметтің мүдделеріне нұқсан келтіреді.

Бесіншіден, сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстар азаматтардың және ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі түрде бұзылуы не мұндай бұзушылыққа нақты қауіп төндіреді.

Автор сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстардың басым көпшілігі зорлық-зомбылықсыз сипатта және қылмыс құрамының көп бөлігі диспозициясы деген көзқарасты ұстанады.

Зерттелген санаттың осы көзқарасын растайды, дегенмен, сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстар әрдайым зорлық-зомбылықсыз деп біржақты мәлімдеу мүмкін емес.

2.2 Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстарды жүйелеу, жіктеу

Жіктеу дегеніміз - белгілі бір жиынды кластарға, түрлерге бөлу тәсілдерінің бірі, бірақ жіктеу қарапайым бөлуге ұқсамайды. Кез-келген жіктеу үшін белгілі бір критерийлерді таңдау маңызды, олар белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Кез-келген жіктеу үшін оның толықтығы және бөлінген жіктеу сериялары арасындағы қарама-қайшылықтардың болмауы маңызды. Сонымен қатар, мінсіз жіктеуіштердің жоқтығын және кез-келген жіктеуде белгілі бір мөлшерде болатындығын ескеру қажет. Алайда, жіктеудегі басты нәрсе - бұл бөлінетін ұғымды толық қамту.

Параграфтың атауынан біз сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарының барлық түрлерін зерттеуге тырыспаймыз, тек жіктеу, жүйелеу критерийлерін анықтауды қолданамыз, соның негізінде тұжырымдамалық жіктеу қатарларын дамыту қажет. Жіктеу критерийлері ішкі белгілер ретінде әрекет етуі мүмкін, бұл құбылысты сипаттайтын және сыртқы белгілер бар. Жіктеу принципіне сәйкес құрылуы мүмкін, онда бір жіктеу критерийі негіз ретінде қабылданады, ал тұжырымдама екі қарама-қайшылыққа бөлінеді.

Ең қарапайым жіктеу сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай теріс қылықтар мен қылмыстарға бөлу болып табылады[40].

Осыған байланысты сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық және халықаралық деп жіктеуге болады.

Кез келген құқық бұзушылық, оның ішінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары аяқталған да, аяқталмаған да болуы мүмкін, яғни қасақана түрінде болуы мүмкін. Сондықтан барлық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды аяқталған және аяқталмаған деп бөлуге болады. Әкімшілік құқық бұзушылықтарды заңнамалық регламенттеу әкімшілік құқық бұзушылыққа оқталуды көзделмейді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде және Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстың негізгі құрамы да, білікті құрамы да қарастырылған. Сондықтан оларды негізгі және білікті деп жіктеуге болады, онда сол немесе басқа жіктеу атрибутына байланысты заңды жауапкершілік күшейтіледі.

Егер біз сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау кезіндегі ниет түрлерін негізге алсақ, онда ол тікелей және жанама ниетпен жасалуы мүмкін. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық әрекет арқылы немесе әрекетсіздік арқылы жасалуы мүмкін. Демек, жіктеудің келесі негізі-іс-әрекеттің нысаны.

Сыбайлас жемқорлыққа қатысты құқық бұзушылықтардың құрылысы әртүрлі. Заң шығарушы оларды материалдық құраммен де, формальды түрде де тұжырымдайды. Демек, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды

материалдық құрамы бар және формальды құрамы бар құқық бұзушылықтарға жатқызуға болады. Кез келген құқық бұзушылық жеңілдететін мән-жайлармен де, ауырлататын мән-жайлармен де жасалуы мүмкін. Оның ішінде сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарыда ерекшеленбейді. Демек, оларды ауырлататын мән-жайлар бар құқық бұзушылықтарға және жеңілдететін мән-жайлар бар құқық бұзушылықтарға жіктеуге болады.

Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілгенді ескере отырып, сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жаза тағайындаудың халықаралық тәжірибесі туралы атап өткен дұрыс.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың шетелдік тәжірибесін талдау сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте кешенді тәсіл қолданылған елдер ғана елеулі табыстарға қол жеткізгенін куәландырады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі бағыттары: 1) ескерту; 2) оның пайда болуына қарсы күрес болып табылады. Тек қана сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы күрестің өзі алдын алу шараларынан бөлек тиімділігі төмен болып табылады.

Мәселен, Финляндия, басқа Скандинавия елдері сияқты, дәстүрлі түрде сыбайлас жемқорлық деңгейі ең төмен мемлекет ретінде рейтингті басқарады. Бұл елдерде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу көбінесе этикалық нормаларды дамыту, қоғамдық өмірдің барлық салаларында ашықтық пен бақылауды қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады.

Румыния сыбайлас жемқорлыққа қарсы 150-ге жуық заң актілері пайда болған алдыңғы қатарлы еуропалық елге айналды, ол Еуропада өтініш берушілерді қорғаудың алғашқы нормаларын қабылдады және Румынияның лауазымды адамдарының активтерін, кірістері мен мүдделерін декларациялау жүйесі басқа елдерге үлгі болды. Алайда, дамыған нормативтік базаға қарамастан, елде сыбайлас жемқорлық жоғары деңгейде қалып отыр. Сарапшылар мұны құқық қолдану сапасының төмендігімен, сондай-ақ қабылданатын құжаттар көбінесе дәйексіз және артық болып, реттеуді талап ететін сыбайлас жемқорлық элементтеріне әсер етпейтіндігімен байланыстырады [41].

Осы саладағы қылмыстық саясаттың тиісті векторын анықтау, ҚК нормаларын ойластырып құрастыру, сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттерін жасағаны үшін тиімді жаза белгілеу сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің маңызды бағыты болып табылады.

Қылмыс мынадай критерийлердің жиынтығы болған кезде сыбайлас жемқорлық қатарына жатқызылуы мүмкін:

1) тиісті субъектілердің болуы (мемлекеттік және муниципалдық билік органдарының, мемлекеттік басқарудың, жергілікті басқару органдарының, құқық қорғау органдарының, сот жүйесінің, Қарулы Күштердің лауазымды адамдары, мемлекеттік қызметшілер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметкерлері, сондай-ақ коммерциялық немесе өзге ұйымда басқару функцияларын орындайтын, заңды тұлғаның атынан әрекет ететін адамдар және т.б.);

2) іс-әрекеттің субъектінің қызметтік жағдайымен, оның тікелей құқықтары мен міндеттерінен ауытқуымен байланысы;

3) субъектіде пайдакүнемдік уәждің міндетті түрде болуы (іс-әрекет оның өзі үшін немесе үшінші тұлғалар үшін мүліктік құқықтар мен пайда алуымен байланысты);

4) қылмысты тек тікелей ниетпен жасау.

Жалпы ережеден ерекшеліктер:

1) пара беру және соған ұқсас қылмыстар, онда кез келген жеке тұлға субъект бола алады;

2) ратификацияланған халықаралық-құқықтық актілерге сәйкес сыбайлас жемқорлыққа жататын қылмыстар;

3) лауазымды адамның, мемлекеттік қызметшінің және муниципалдық қызметшінің, сондай-ақ коммерциялық немесе өзге де ұйымда басқару функцияларын орындайтын адамның ақша, құндылықтар, өзге де мүлік немесе мүліктік сипаттағы қызмет, өзге де мүліктік құқықтар немесе мұндай пайданы заңсыз ұсыну түріндегі пайданы алуы үшін жағдай жасауға байланысты қылмыстар жатады.

Жалпы әлемдік үрдіс–сыбайлас жемқорлық ұғымын кеңейту және оған құқық бұзушылықтардың әртүрлі құрамын енгізу (кең мағынадағы сыбайлас жемқорлық). Сыбайлас жемқорлық ұзақ уақыттан бері теріс пайдалану мен параға айналып келе жатқан жоқ, оның мазмұнына сыбайлас жемқорлық лоббиизмі, сыбайлас жемқорлық фаворитизмі, сыбайлас жемқорлық протекционизмі, непотизм, қоғамдық ресурстар мен қорларды заңсыз бөлу және қайта бөлу, қоғамдық ресурстарды жеке мақсаттарда заңсыз иемдену, заңсыз жекешелендіру, саяси құрылымдарды заңсыз қолдау және қаржыландыру, жеңілдікті кредиттер мен тапсырыстар беру, қызмет бабын пайдалана отырып алынған ақпаратты жеке мақсаттарда пайдалану, табыс көздеріне қол жеткізу үшін жеке контактілерді пайдалану артықшылықтары және т. б. кіреді.

Мысалы, Францияда сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың шамамен 20 құрамы бар.

Сыбайлас жемқорлыққа бағытталған ең көп таралған қылмыстардың бірі – пара алу.

Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінде (290-бап) осы қылмысты жасағаны үшін жазаның келесі түрлері көзделген:

1. Айыппұл (негізгі және қосымша жаза ретінде) пара алғаны үшін мынадай айыппұл тағайындалуы мүмкін:

- бекітілген (қарапайым құрам кезінде 1 миллион рубльге дейін, білікті құрам кезінде 3-тен 5 миллион рубльге дейін);

- қарапайым құрам кезінде сотталған адамның екі жылға дейін, білікті құрам кезінде үш жылдан бес жылға дейін жалақысының немесе өзге де табысының мөлшерінде);

- қарапайым құрам кезінде пара сомасынан он еседен елу есеге дейін, құрам кезінде сексен еседен жүз есеге дейін).

Айыппұлдардың еселенген мөлшері оларды төлеу мүмкін еместігіне байланысты жиі тағайындалмайды. Көбінесе айыппұлдардың еселенген мөлшері резонанстық қылмыстық істер бойынша қосымша жаза ретінде тағайындалады.

2. Екі жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстары.
3. Бес жылға дейінгі мерзімге мәжбүрлеу жұмыстары.
4. Он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру.
5. Он бес жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру (қосымша жаза ретінде).

Ресейде үкім шығарылған кезде паракорлық үшін сотталғандардың едәуір бөлігі өндіріп алуға болатын жылжымайтын мүлікке ие болмады; олардың жалақысы аймақтағы орташа деңгейден аспады; олардың көпшілігінде асырауындағылар, негізінен жас балалар болды; үкім шығарылған кезде пара алғаны үшін сотталғандардың көпшілігі жұмыссыз болды. Пара алғаны үшін сотталған адамдар көбінесе айыппұл төлеуден гөрі колонияда отыруды жөн көреді. Пара алу және басқа да сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін айыппұлдың орындалуы шамамен 14% құрайды.

Еселенген айыппұлдарды толығымен алып тастау қажет емес, өйткені ол сотталғандардың осы санаты үшін мүмкін болатын жазаның икемділігін төмендетеді. Ең дұрыс жол – Қылмыстық кодексте халықтың нақты кірістерін ескере отырып, айыппұлдың ақылға қонымды мөлшерін белгілеу. Осы жазаны тиімді орындау мақсатында оны тағайындаған кезде осы адамның табыс деңгейін және отбасының жан басына шаққандағы орташа табысын және айыппұл төлеу мүмкіндігін белгілеу ұсынылады.

Бірқатар елдерде ықпалды теріс пайдаланғаны үшін қылмыстық жауапкершілік белгіленген, бұл үшінші тұлғаның әсерін «сатып алу» болып табылады, соның арқасында лауазымды адам ықпалды немесе басқа адамдардың «сатып алушысының» пайдасына шешім қабылдайды.

Мұндай нормалар Франция, Канада, Әзірбайжан, Молдова, Украина Қылмыстық кодексінде бар. Осы қылмыс үшін жаза айыппұлды, белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыруды, бас бостандығынан айыруды көздеуі мүмкін. Молдова Республикасында бұл қылмыс үшін жаза – белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыра отырып айыппұл салу, 7 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру (ҚК 326-б.). Украинада – мүлкі тәркіленіп, айыппұл және 8 жылға дейін бас бостандығынан айыру (ҚК 369-2-б.). Әзірбайжанда – айыппұл және 5 жылға дейін бас бостандығынан айыру (ҚК 312-1-б.).

Пара беру/параға уәде беру, пара алу, параға уәдені қабылдау үшін жауапкершілік; қылмыстың аяқталған құрамы ретінде пара сұрау Францияда, Ұлыбританияда, Молдовада және т.б. көзделген. Әдетте, бұл қылмыстар үшін жаза бас бостандығынан айырумен байланысты емес, көбінесе бұл айыппұл және белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру.

(Мысалы, Молдова Қылмыстық кодексінің 324 және 325-баптары).

Бұл қылмыс Ресей Федерациясының, Германияның, Испанияның, Италияның және т.б. елдердің қылмыстық кодексінде жоқ, бірақ АҚШ-та, Молдовада, Қырғызстанда, Украинада көзделген. Қылмыстық жауапкершілік, әдетте, қаражаттың шығу тегін түсіндірудің мүмкін еместігі және кірістер мен шығыстар туралы декларациядағы мәліметтерді қасақана бұрмалағаны үшін туындайды. Қырғызстан мен Украинаның Қылмыстық кодексінде заңсыз байыту ауыр қылмыс санатына, Молдовада – аса ауыр қылмыс санатына жатқызылды.

Бұл қылмыс үшін жаза өте қатал (Молдовада 10 жылдан 15 жылға дейін белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыра отырып, 7 жылдан 15 жылға дейін бас бостандығынан айыру (ҚК 330-2-бабы); Қырғызстанда – мүлкі тәркіленіп 8 жылға дейін бас бостандығынан айыру (ҚК 308-1 – бабы); Украинада – мүлкі тәркіленіп және белгілі бір қызметпен айналысу құқығымен 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру (ҚК 368-2-бабы)[42].

Сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жазаны дамытудағы үрдістер

1. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасағаны үшін ең көп қолданылатын жазалар – айыппұл, мүлкін тәркілеу, бас бостандығынан айыру және қосымша жаза ретінде белгілі бір қызметпен айналысуға тыйым салу.

2. Қолданылатын жазаларды талдау экономикасы аз дамыған елдерде экономикалық санкциялар (айыппұлдар) олардың орындалуы өте төмен болғандықтан аз қолданылады деген қорытындыға әкеледі.

Мәселен, Болгарияда сыбайлас жемқорлық үшін жазаларға бас бостандығынан айыру, айыппұлдар мен мүлкті алып қою кіреді, бірақ қаржылық санкциялар өте сирек қолданылады.

3. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жазаның неғұрлым қатаң түрлері мен мөлшерін белгілеу параның мөлшеріне ғана емес, сондай-ақ пара беруші мәртебесінің ерекшеліктеріне де байланысты (мемлекеттік лауазымды атқарады, жергілікті өзін-өзі басқару органының басшысы, судья және т.б. болып табылады).

Мысалы, Германияда судьяларға пара беру әлдеқайда қатаң жазаланады, бұл жағдайда айыппұл іс жүзінде қолданылмайды, көбінесе бас бостандығынан айыру тағайындалады.

4. Еуропа мен АҚШ-тың көптеген елдерінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін айыппұлдар, мысалы, Шығыс Еуропа мен Орта Азия елдеріне қарағанда нақты.

Мысалы, АҚШ-та бірқатар сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін пара алудың үш еселенген, Францияда – екі еселенген, Ұлыбританияда - бір еселенген жаза белгіленеді. Салыстыру үшін – Ресейде айыппұлдың жүз еселенген мөлшері тағайындалуы мүмкін. Франциядағы айыппұлдың белгіленген мөлшері – бұл қылмыстың құрамы білікті ме, жоқ па, соған байланысты миллион немесе екі миллион еуро.

5. Еуропалық және бірқатар азиялық елдерде сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін бас бостандығынан айырудың орташа мөлшері 5-7 жылды құрайды.

(Германия, Ұлыбритания, Оңтүстік Корея және т.б.). Италия мен Нидерландыда бас бостандығынан айыру мерзімі біршама жоғары–12 жылға дейін.

6. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін ең ауыр жазалар Қытайда, АҚШ-та, Канадада көзделген.

Қытайда–өлім жазасы, АҚШ пен Канадада–15 жылға дейін ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру.

7. Қылмыстық емес сипаттағы мүліктік санкциялар.

Көптеген елдерде негіздеуге болмайтын шығыстар мен кірістер арасындағы айырма кезінде мұндай мүлікті мемлекет кірісіне айналдыру (тәркілеу) не оған қарқынды салық салу қолданылады. Шетелдік тәжірибені талдау сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың неғұрлым тиімді құралы қылмыстық сот орындаушылығы шеңберінен тыс жүзеге асырылатын азаматтық тәркілеу болып табылатынын көрсетті.

8. Сыбайлас жемқорлық бағытындағы қылмыстармен күрестің перспективалық тәсілдері:

Құқық қорғау және сот органдарының лауазымды адамдарына пара бергені, алғаны (ұсынғаны, делдалдығы) үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту;

2.3 Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын нормативтік жүйелеу мәселелері

Автордың пікірінше, сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстар жүйесі, жоғарыда айтылғандай, сыбайлас жемқорлықтың үнемі өзгеріп отыратындығын ескере отырып, жүйелі түрде талданып, жетілдіріліп, кейде түбегейлі өзгертілуі керек.

Бұл тәсіл сыбайлас жемқорлықтың түрлі көріністерін жедел анықтауға және оларға жауап беруге, сондай-ақ оларды болдырмау үшін жедел шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Осы тармақта автор ҚР сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстар жүйесін реттейтін нормативтік құқықтық базаны талдауға, зерттелген санаттағы қылмыстарды саралауға, ондағы кемшіліктерді анықтап, қайсысын жаңадан жасау керектігін ескеруді ұсынады.

Заңнамалық деңгейде қылмыстарды саралау өте маңызды және қылмыстық заңнаманы қолданудың бірқатар практикалық мәселелерін шешуге мүмкіндік береді, атап айтқанда:

1. Қылмыстық әрекеттердің жалпы массасынан ажырата отырып, жекелендіруге мүмкіндік береді;
2. Қылмысқа дайындалғаны үшін жауапкершілікті анықтау кезінде ескеріледі;
3. Түзеу мекемесінің түрін анықтау кезінде;
4. Жазаның мөлшерін анықтау және оны жасалған қылмыстардың жиынтығы негізінде тағайындау кезінде;
5. Қайталану түрін анықтағанда қылмыс санаты ескеріледі;
6. Қылмыстық жауаптылықтан босату кезінде ескеріледі;
7. Қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімдерін есептеу кезінде жауапкершілік;
8. Соттылықтың аяқталу мерзімін есептеу кезінде және басқа бірқатар жағдайларда.

Осы тармақта автор сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстардың негізгі сипаттамалық белгілерін бөліп көрсетуді, оларды қылмыстық іс-әрекеттердің жалпы массасымен сәйкестендіруді және саралауды, сондай-ақ талдауды ұсынады. Сонымен қатар ҚР заңнамасын осы санаттағы қылмыстарды жүйелейтін нормативтік құқықтық актілердің болуына талдау жасайды.

Соңғы онжылдық мемлекетіміздің «ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіретін» негізгі көздердің бірін білдіретін сыбайлас жемқорлық мәселелерін зерттеуге және жемқорлыққа қарсы күрестің құқықтық шараларын жетілдіруге деген жоғары қызығушылықпен сипатталады [43].

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңның 2-бабының 1-бөлігінде сыбайлас жемқорлық деп мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке

өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы ұғынылады [44].

Бұл ретте, ең алдымен, сыбайлас жемқорлық әкімшілік құқық бұзушылық пен сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылық арасындағы салдардың ауырлық дәрежесі бойынша нақты бағытты жүргізу қажет.

Сыбайлас жемқорлықпен күрестің халықаралық тәжірибесі сыбайлас жемқорлық сипаттағы әкімшілік құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілікті белгілейтін ұлттық заңнамадағы нормаларды белсенді дамытуды, қылмыстық жауапкершілік шараларының алдында алдын алу шараларының басымдығын дәлелдеп отыр.

Мемлекеттік қызметшілердің моральдық мінез-құлық стандарттарын тәртіптік, қылмыстық және әкімшілік ықпал ету шараларының көмегімен тұрақты қолдау керек. Мұндай шаралар қылмыстық жауапкершілікке қарағанда тиімдірек, өйткені оларды қолдану жедел рәсімге байланысты; мемлекет тарапынан елеулі материалдық шығынды және құқық қорғау органдарының күш-жігерін талап етпейді; мемлекет ұстануы тиіс жазалау тәрбие саясатының негізгі қағидаттарының біріне толық сәйкес келеді, жаза неғұрлым тиімдірек болса, соғұрлым ол тезірек қолданылады. Сонымен қатар, жасалған құқық бұзушылық үшін жаза қолдану процесі ұзағырақ болса, ол жазасыз қалады деген ықтималдық көп болады [45, 47-52-бб.].

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында әкімшілік құқығының маңызды құрамдас бөлігі ретінде әкімшілік-деликт құқығы қаралады, оның дамуы әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы жаңартумен байланысты. Мұндай заңдардың негізіне, Тұжырымдамада атап көрсетілгендей, адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы, тікелей қолданыстағы заңдардың мәнін, мазмұнын және қолданылуын анықтайтын конституциялық нормаларды тану жатуға тиіс [46].

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманың маңызды міндеттерінің бірі бұзылған құқықтарды қалпына келтіру, әкімшілік құқықтық шаралармен қоғамдағы қақтығыстардың алдын алу болып табылады. Әкімшілік-құқықтық санкцияларды қалыптастыру кезінде, Тұжырымдамада қоғамдық қауіптілік деңгейінің мөлшерін, құқық бұзушылық сипатын бұлжытпай сақтау, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық санкцияларды айқын шектеу ұсынылады. Бұл ұсынымдар ерекше өзекті, өйткені көбінесе жасалған құқық бұзушылық үшін мөлшерлестік қағидатын бұзу, әкімшілік репрессивтік санкциялардың қылмыстық санкцияларға айналуы байқалады. Әкімшілік құқық бұзушылық мемлекеттік-биліктік қатынастар саласында, мемлекеттік басқару жүйесінде жиі көрініс табады.

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы жаңа кодексінің, (бұдан әрі – ӘҚБТК) «Әкімшілік құқық бұзушылық және әкімшілік жауаптылық» 2-бөлімінің 3-тарауы 25-бабына сәйкес, осы Кодексте сол үшін әкімшілік жауаптылық көзделген, жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады (1-тармақ). Егер бұл құқық бұзушылықтар өзінің сипаты бойынша заңнамаға сәйкес қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпаса, әкімшілік жауаптылық туындайды (2-тармақ).

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде бірқатар сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейтін бірнеше нормалар бар.

Бірақ айта өту керек, жауапкершіліктің басталмауы осы нормаларды бұзу белгіленген қағидалар мен тыйым салуларды толықтай елемеуге әкеледі. Бұл сыбайлас жемқорлық әрекеттерге жатады: белгілі бір мемлекеттік қызметші үшін моральдық-этикалық түсінік бойынша мүмкін емес нәрсе, егер ол өзінің әріптестері үнемі солай әрекет етсе, мүмкін болып табылады.

Осы Кодексте сол үшін әкімшілік жауаптылық көзделген, жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады [47, 1-б. 25-бап].

Өзге де әкімшілік құқық бұзушылықтардан айырмашылығы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық әрқашан қасақана әрекет түрінде жасалады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте көзделген әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар құрамын ескере отырып, әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық деп мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті тұлғаның немесе оған теңестірілген тұлғаның қоғамға әдейі қауіпті әрекеті, өзінің өкілеттігіне кіретін іс-әрекет (әрекетсіздік) үшін сол тұлғаның пайдасына материалдық игіліктерді жеке өзі немесе делдал арқылы заңсыз алудан көрінуі, сондай-ақ егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері болмаса, сыйақы ұсыну бойынша жеке тұлғаның қасақана іс-әрекеттері түсіндіріледі.

Бұл ұғым сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың материалдық мазмұнын, заңдық табиғаты мен әлеуметтік мәнін ашады және сол арқылы қоғамдық қауіптілік, құқыққа қайшылық, жазалану, кінәлілік пен қол сұғушылық объектісі ретіндегі оның белгілерін айқындайды [48, 47-52-б.].

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық құрамы Кодекстің 34-тарауында баяндалған және алты бапта тіркелген:

- жеке тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы беруі (676-бап);
- мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті тұлғаның не оған теңестірілген тұлғаның заңсыз материалдық сыйақы алуы (677-бап);
- заңды тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы беруі (678-бап);

– мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы және заңсыз кірістер алуы (679-бап);

– мемлекеттік органдар басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша шара қолданбауы (680-бап);

– бұрын сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған тұлғалардың жұмысқа қабылдануы (681-бап).

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар құрамы. Осындай құқық бұзушылықтардың құрамы өзара негізделген және өзара байланысты төрт элементтен тұрады: субъект, объект, объективті жағы және субъективті жағы. Субъект – бұл құқық бұзушылық жасаған және заңда белгіленген белгілері бар құқықтық жауапкершілікті атқаруға қабілетті адам [49, 26, 28, 30-34 баптар].

Барлық сыбайлас жемқорлық әрекеттер оларды арнайы субъектінің – мемлекет функцияларын орындауға уәкілеттік берілген тұлғаның және оған теңестірілген тұлғаның жасауын болжайды.

Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті адамдарға:

1) мәслихаттардың депутаттары;

2) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес барлық мемлекеттік қызметшілер жатады.

3. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті адамдарға:

1) жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайланған адамдар;

2) заңда белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Президенттігіне, Қазақстан Республикасының Парламенті мен мәслихаттардың депутаттығына кандидаттар ретінде тіркелген азаматтар, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару сайланбалы органдарының мүшелері;

3) жергілікті өзін-өзі басқару органдарында тұрақты немесе уақытша жұмыс істейтін, еңбегіне ақы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджет қаражатынан төленетін қызметшілер;

4) мемлекеттік ұйымдарда және жарғылық капиталындағы мемлекеттің үлесі елу пайыздан көп болатын ұйымдарда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерде, ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында, олардың дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі еншілес ұйымдарында, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларда басқару функцияларын атқаратын адамдар;

5) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және оның ведомстволарының қызметшілері теңестіріледі.

Осы Заңда мемлекеттік ұйымдарда және жарғылық капиталында мемлекеттің үлесі елу пайыздан көп болатын ұйымдарда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерде, ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында, олардың дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі еншілес ұйымдарында, сондай-ақ дауыс беретін

акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларда басқару функцияларын атқаратын адамдар болып көрсетілген ұйымдарда тұрақты, уақытша немесе арнаулы өкілеттік бойынша ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды атқаратын адамдар танылады.

Ұйымдастырушылық-әкімшілік міндеттер деп адамдардың заңнамада және ұйымның атқарушы органының құрылтай құжаттарында көзделген өкілеттіктерді жүзеге асыру жөніндегі қызметі түсініледі. Бұл міндеттерге ұжымға жалпы басшылық жасау, кадрларды орналастыру және іріктеу, бағынышты адамдардың жұмысын ұйымдастыру және бақылау, көтермелеу және тәртіптік жазалар қолдану шараларын қолдану арқылы еңбек тәртібін сақтау жатады.

Әкімшілік-шаруашылық міндеттер деп толық материалдық жауаптылық жүктелген тұлғалардың берілген өкілеттіктердің шегінде мүлікті, соның ішінде ұйымның балансындағы және банк шоттарындағы ақшаны басқару және оларға билік ету жөніндегі қызметті жүзеге асыруы түсініледі.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне лауазымды және мемлекеттік міндет атқаруға уәкілетті өзге де адамдарды немесе оларға теңестірілген адамдарды сатып алуды жүзеге асырушы, сол сияқты оларға заңға қайшы мүліктік игіліктер мен артықшылықтар беретін жеке және заңды тұлғалар да жатады [50, 3-баптың 4-тармағы].

«Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 12) тармақшасында мемлекеттік қызметші ұғымына анықтама берілген, «мемлекеттік қызметші – мемлекеттік органда Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттерден не Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қаражатынан ақы төленетін лауазымды атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы» [50].

ҚР ӘҚБтК 28-бабына сәйкес, әкімшілік жауаптылыққа: әкімшілік құқық бұзушылық аяқталған немесе оның жолын кескен кезде он алты жасқа толған, ақыл-есі дұрыс жеке тұлға, сондай-ақ заңды тұлға жатады. Бұл ереже негізінен сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне де қолданылады. Сыйақы берушінің мүддесі үшін құқыққа қарсы іс-әрекеттер жасағаны үшін лауазымды адамға сыйақы беретін субъект 16 жасқа толған жеке тұлға, сондай-ақ заңды тұлға болуы мүмкін. Заңды тұлғаның әкімшілік жауапкершілігінің ерекшелігі заңды тұлғаның атынан құқыққа қарсы сыйақыны заңды тұлғаның атқарушы органының басшысы не заңды тұлғаның атқарушы органы атынан өзге жеке тұлғаның ұсынуын білдіреді.

ҚР ӘҚБтК 29-бабына сәйкес, осы Кодексте көзделген құқыққа қарсы іс-әрекет жасаған кезде ақыл-есі дұрыс емес жағдайда болған, яғни өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен қауіптілігін сезіне алмаған немесе оларды созылмалы психикалық ауруының, психикасының уақытша бұзылуының, ақыл-есі кемдігінің немесе психикасының өзге де сырқатты

жай-күйінің салдарынан басқара алмаған жеке тұлға әкімшілік жауаптылыққа жатпайды.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған тұлғаны әкімшілік және өзге де заңмен көзделген жауапкершіліктен оның есі дұрыс емес болуына байланысты босату үшін негіз ретінде тек сот-психиатриялық сараптаманың қорытындысы болуы мүмкін. Егер әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған оның адамның есі дұрыс емес екендігі белгілі болған жағдайда іс бойынша іс жүргізуді бастауға болмайды, ал басталған іс құқық бұзушылық құрамы болмауына байланысты қысқартылуға жатады.

«Мемлекеттік қызмет туралы» Заңның 1-бабы 12) тармақшасы бойынша шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар мемлекеттік қызметшілер болуы мүмкін емес.

Барлық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың объектілері мемлекет функцияларын орындауға уәкілетті тұлғалардың қызметтік өкілеттігін жүзеге асыруының белгіленген тәртібі болып табылады.

Сонымен қатар, әрбір нақты сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа уәкілетті тұлғалардың мемлекет функцияларын орындауына байланысты оның тікелей объектісі болады. Мысалы, мемлекет функцияларын орындауға уәкілетті тұлғалардың заңды және жеке тұлғаларға ақпаратты ұсынуының белгіленген тәртібі; осы адамдардың өзге де тұлғалардың кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде жәрдемдесуінің белгіленген тәртібі және т. б.

Барлық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың объективті жағы әрекет етуімен (мысалы, заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы; мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару заңсыз кірістер алуы) немесе әрекетсіздігімен (сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша мемлекеттік органдар басшыларының шара қолданбауы) сипатталады.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың субъективті жағы тікелей ниетпен сипатталады: кінәлі адам өзінің қоғамға қауіптілігін және өзі жасаған әрекеті немесе әрекетсіздігінің және оны жасағысы келетін істің заңға қайшы екенін сезінеді. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың кейбір құрамдарына мақсат және мотив тән. Бірдебір сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық абайсызда жасалмайды

Мемлекеттік қызметте мүдделер қақтығысының аса қауіпті нысандары болып табылатын, ең көп таралған құқық бұзушылық қатарына мемлекеттік қызметкерлердің заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруын, мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті тұлғаның не оған теңестірілген тұлғаның жеке немесе заңды тұлғалардан заңсыз материалдық сыйақы алуын жатқызуға болады.

Әкімшілік жауапкершілік және оның түрлері әкімшілік құқық бұзушылық құрамының элементтеріне жатпайды, заңды жауапкершілік түрі ретінде әкімшілік құқық бұзушылықтың белгісі болып табылады.

Жекелеген мемлекеттік міндеттерді атқару тәртібі туралы заңдарға сәйкес, (мәслихат депутаттарының, судьялардың мәртебесі, мемлекеттік қызметшілердің жекелеген санаттарының қызмет өткеруі туралы, сыбайлас

жемқорлыққа байланысты өзге де ықтимал құқық бұзушылық субъектілері туралы) сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған шектеулер мен тыйым салу көзделетін басқа да құқықтық нормалар белгіленуі мүмкін.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 3-бабында көрсетілген субъектілер сыбайлас жемқорлыққа байланысты сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттерді және өзге де әрекеттерді жасағаны үшін ҚР ӘҚБтК негізінде әкімшілік жауапкершілікке тартылады.

Судьялар, Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары және өзге де көрсетілген саяси мемлекеттік қызметшілер әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін Кодекс негізінде әкімшілік жауаптылыққа тартылады, бірақ олардың мәртебесі туралы тиісті заң актілерінде белгіленген арнайы рәсімдер алдын ала сақталады.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін ҚР ӘҚБтК-де әкімшілік құқық бұзушылық жасалған күнгі айлық есептік көрсеткіштің қатаң бекітілген көлемінде әкімшілік айыппұл түріндегі әкімшілік жаза ғана белгіленген.

Бірінші сатыдағы соттың судьясы немесе апелляциялық сатыдағы соттың судьясы жеке тұлға жасаған (мүліктік игіліктер түрінде сыйақы алған немесе берген) әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық туралы істі қарау кезінде, егер осы тұлғаға қатысты оның жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайлар болса және мұндай жауапкершілікті ауырлататын мән-жайлар жоқ болса, әкімшілік айыппұл сомасын қысқартуға, бірақ айыппұлдың жалпы сомасының отыз пайызынан аспайтындай етіп қысқартуға құқылы қысқартуға құқылы екенін ескеру қажет [51, 819-баптың 2-бөлігі]. Заңды тұлғаларға қатысты әкімшілік айыппұлдың мөлшерін қысқарту көзделмеген.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін Кодексте жеке және заңды тұлғаларға қатысты әкімшілік жазаның өзге де негізгі немесе қосымша түрін қолдану мүмкіндігі көзделмеген.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жаза тағайындау қағидасы

ҚР ӘҚБтК-нің 7-тарауымен реттеледі. Оларға сәйкес әкімшілік жаза:

– ҚР ӘҚБтК-нің 676–681 баптарында белгіленген санкциялар шегінде сот қолданады;

– әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық сипатына, оның жасалу мән-жайларына, құқық бұзушының жеке тұлғасына сәйкес, әділ болуы тиіс;

– жеке тұлғаға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған адамның сипатын, айыпталушының жеке басын, ескере отырып, оның ішінде құқық бұзушылық жасағанға дейінгі және кейінгі мінезқұлқын, мүліктік жағдайын, мән-жайларын ескере отырып, жеңілдететін және ауырлататын жауапкершілік жүктеледі;

– заңды тұлғаға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық сипатын ескере отырып, ұйымдық-құқықтық нысанындағы жаза қолданылады;

– бір тұлға екі немесе одан да көп әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған жағдайда әрбір құқық бұзушылық үшін жекежеке қолданылады;

– егер адам бір мезгілде бір судья қарастыратын бірнеше әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған болса, Кодекстің 44- бабы 2-бөлігінде көзделген әкімшілік айыппұлдың үш мәрте мөлшерінен аспауы тиіс;

– әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған жеке тұлға, егер оны жасау күнінен бастап бір жыл өтсе, ал заңды тұлға – егер оны жасау күнінен бастап үш жыл өтсе, жауаптылыққа тартылмайды [52, 62-баптың 2-бөлігі].

Қылмыстық істі тоқтатқан жағдайда, егер тұлға әрекеттерінде әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық белгілері болса, бұл тұлға қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы шыққан күннен бастап үш айдан кешіктірмей, әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа қатысты ұзаққа созылған немесе жалғасқан әкімшілік құқық бұзушылық үшін есептелетін әкімшілік жауапкершілікке тартудың ескіру мерзімі қолданылмайды.

Егер бұрын жасалған әрекет үшін әкімшілік жаза қолданылған күннен бастап бір жыл ішінде жаңа іс-әрекет жасалса, тұлға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықты қайтадан жасаған болып саналады. Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулыны судья шығарған күн құқықтық мәннің қайталану белгісін білдіреді.

Осы адамды әкімшілік айыппұл түрінде әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы судьяның қаулысы толық орындалған күннен бастап бір жыл ішінде тұлға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықты жасаған болып саналады. Қаулы әкімшілік жауапкершілікке тартылған тұлғаның ерікті түрде немесе мәжбүрлеу тәртібімен орындалуы мүмкін, ол жалақысынан әкімшілік айыппұл сомасын ұстап қалу жолымен немесе жеке, үлестік немесе бірлескен меншік құқығындағы құқық бұзушыға тиесілі мүлікті өндіріп алу арқылы жүзеге асырылады.

ҚР ӘҚБтК-де қосымша әкімшілік жаза ретінде әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу қарастырылған, бірақ әкімшілік жазаның сол түрі үшін Кодекстің тиісті баптарымен санкция көзделген жағдайда жүзеге асырылады [53, 41-баптың 1-бөлігі 3) тармағы, 45-бап].

Алайда, әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін сыйақы мәні (негізсіз баю) болып табылатын мүлікті тәркілеу көзделмеген.

Сонымен қатар, Қылмыстық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа келетін болсақ, қазіргі заман жағдайында сыбайлас жемқорлық қылмыс жаһандық жалпы адамзаттық проблемаға айналды, осыған байланысты, оған қарсы іс-қимылдың жаңа ережелерін әзірлеудің өткір қажеттілігі туындап отыр.

Интернеттің дамуы жаһандық әлемдік нарықтың туындауына алып келді, коммуникациялардың көмегімен сыбайлас жемқорлық қызметінен, оларды шетелде жасырудан түскен кірістерді қолма-қол ақшаға айналдыру және заңдастыру мүмкіндіктері артты. Көптеген елдерде осы үрдісті белең алып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама базасын жаңғырту басталды.

2003 жылы қабылданған БҰҰ Конвенциясы сыбайлас жемқорлыққа қарсы негізгі нормативтік құқықтық актіні білдіреді, онда әлем елдерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық заңнамасын әзірлеу бағдарлары мен бағыттары көрсетілген. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы ҚР Заңының 6-бабында сыбайлас жемқорлық еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне төнетін негізгі қауіп құрамында көрсетіледі.

Осы жағдайда көптеген елдердің қылмыстық заңнамасы көлемін ұлғайту үрдісіне ие болды. 1997 жылы қабылданған және 2014 жылдың соңына дейін қолданыста болған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 393 баптан, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген жаңа Қылмыстық кодекс 467 баптан тұрады [54].

Сыбайлас жемқорлық билікті және онымен байланысты мүмкіндіктерді мемлекет, бүкіл қоғамның мүддесі үшін емес, жекелеген адамдардың немесе адамдар тобының мүддесі үшін пайда мен артықшылық көру мақсатында пайдалануды көздейді.

Сыбайлас жемқорлықтың ең қауіпті нысандары қылмыс ретінде сараланады. Қолданыстағы ҚР Қылмыстық кодексінде сыбайлас жемқорлық қылмысқа 21 қылмыс құрамы жатқызылған, Қылмыстық кодекстің 1997 жылғы редакциясында 17 құрамы болды. 15-тарауда «Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстар» 11 қылмыс құрамының 9-ы сыбайлас жемқорлыққа жатқызылған. Бұл тарауда сыбайлас жемқорлық қылмысқа ҚР ҚК-нің 363-бабында «Лауазымды адамның өкілеттіктерін иемденіп алу» және 371-бабында «Салғырттық» көзделген қылмыстар жатқызылмайды.

6-тарауда «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» сыбайлас жемқорлыққа екі қылмыс жатқызылған: 1) сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе талан-таражға салу (ҚР ҚК 189-бабының 1-бөлігі 2-тармағы); 2) алаяқтық (ҚР ҚК 190-бабының 3-бөлігі 2-тармағы). Екі жағдайда да сыбайлас жемқорлық қылмыс құрамы үшін: «мемлекеттік 1-функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған алаяқтық, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса» деген міндетті саралау белгісі бар.

8-тарау «Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» алты сыбайлас жемқорлық қылмыс құрамын қамтиды: 1) жалған кәсіпкерлік (ҚР ҚК 215-бабының 2-бөлігі 3-тармағы); 2) іс жүзінде жұмыстар орындалмай, қызметтер көрсетілмей, тауарлар тиеп-жөнелтілмей шот-фактура жазу бойынша әрекеттер жасау (ҚР ҚК 216-бабы 2-бөлігі 4-тармағы); 3) қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және оған

басшылық ету (ҚР ҚК 217-бабы 3-бөлігі 1-тармағы); 4) Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату) (ҚР ҚК 218-бабы 3-бөлігі 1-тармағы); 5) экономикалық контрабанда (ҚР ҚК 209-бабы 3-бөлігі 1-тармағы); 6) рейдерлік (ҚР ҚК 249-бабы 3-бөлігі 2-тармағы). Барлық жағдайларда да сыбайлас жемқорлық қылмыс құрамы үшін: «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған алаяқтық, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса» деген міндетті саралау белгісі бар.

11-тарауда «Халық денсаулығына және имандылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» сыбайлас жемқорлыққа бір қылмыс жатқызылған: «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның заңсыз ойын бизнесін ұйымдастыруы, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен, жеңілдіктер мен артықшылықтар берумен ұштасса» (ҚР ҚК 307-бабы 3-бөлігі 3-тармағы).

16-тарауда «Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар» сыбайлас жемқорлыққа үш қылмыс жатқызылған: 1) билікті теріс пайдалану; 2) билікті асыра пайдалану; 3) биліктің әрекетсіздігі (ҚР ҚК 450, 451-баптары, 452-баптың 2-бөлігі 2-тармағы).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабы 3-тармағы сыбайлас жемқорлық қылмыстардың толық тізбесін айқындайды.

ҚР ҚК 366-бабының 1-бөлігіне сәйкес, пара алудың объективтік жағы мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы болып табылады.

Қарастырылатын қылмыстың объектісі қалыпты, заңмен регламенттелген мемлекеттік билік қызметі және онымен байланысты мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделері болып табылады. Қосымша объект – азаматтар мен ұйымдардың заңды мүдделері.

Пара алу түрлері: ашық (шамамен 75 % қолдан қолға немесе делдал арқылы) және жасырылған (25%-ға жуығы заңды іс-әрекеттер сияқты, қарызын қайтару, құмар ойындар және т. б.)

Қорқытып алу тәсілдері: 1) пара берушінің заңды мүдделеріне зиян келтіре алатын іс-әрекеттерді жасау қаупін төндіріп, пара талап ету; 2) оның құқықпен қорғалатын мүдделері үшін зиянды салдарын болдырмау мақсатында ол пара беруге мәжбүр болатын жағдайда соңғының әдейі

жеткізуі (рұқсат құжаттарын, виза және және т.б. беруді әдейі созу, қалыс қалу).

Пара беруші өзінің заңды мүдделерін қорғап, пара беруге мәжбүр болған жағдайда, яғни пара беруге мәжбүрлеу белгісі болған жағдайда жауапкершіліктен босатылады.

Айыппұл мөлшері бас бостандығынан айыруға балама ретінде

Параның айтарлықтай мөлшері ҚР ҚК 366-бабының 2-бөлігіне сәйкес, елуден үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі ақша сомасын құрайды, бұл параның алпыс еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуды не үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруды көздейді. (ҚР ҚК 1997 жылғы редакциясында айтарлықтай мөлшер қарастырылмаған).

Аталған баптың 3-бөлігінде параның ірі мөлшері үш мыңнан он мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі ақша сомасын құрайды, бұл параның жетпіс еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуды не жеті жылдан он екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруды көздейді.

ҚР ҚК 366-бабының 4-бөлігіне сәйкес, аса ірі пара он мың айлық есептік көрсеткіштен жоғары ақша сомасын құрайды, бұл параның сексен еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуды не он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруды көздейді.

Айыппұл мөлшері тек сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша ғана емес, жалпы бүкіл Кодекс бойынша ұлғайды, соған қарай жаза түрлері де өзгерді.

ҚР ҚК 366-бабының 1-бөлігінде орташа ауырлықтағы қылмысқа жататын пара алғаны үшін мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның елу еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Дәл осы іс-әрекет бойынша ҚР ҚК 2014 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болған 1997 жылғы редакциясында, жеті жүзден екі мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салу, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеу, не бес жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырып, мүлкі тәркіленіп немесе онсыз нақ сол мерзімге бас бостандығынан айыру көзделген. Қолданыстағы кодексте бас бостандығын шектеу жазалау шарасы ретінде көрсетілмеген, мүлікті тәркілеу және белгілі бір лауазымдарға орналасуға өмір бойы тыйым салу міндетті сипатқа ие.

Алдыңғы 1997 жылғы ҚР ҚК-де айыппұл тек 311-баптың 1-бөлігінде көрсетілсе, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданыстағы ҚР ҚК-де айыппұл 366-баптың барлық бөліктерінде қарастырылған. Сонымен, ҚР ҚК-нің 366-бабы 4-бөлігі бойынша аса ауыр қылмысқа жататын қылмыс үшін, яғни қылмыстық топ құрамында немесе аса ірі мөлшерде жасалса пара алғаны үшін параның сексен еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. 2015 жылы ҚР Табиғи монополияларды реттеу агенттігінің бұрынғы басшысына қатысты, ҚР ҚК-нің 366-бабы 4-бөлігі бойынша

айыппұл түрінде жаза бас бостандығынан айырудың баламасы ретінде қолданылды және 1 миллиард 100 миллион теңгеден аса соманы құрады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарды және оларға ұқсас қылмыстарды шектеу

Белгілі бір қылмыстың басқа да қылмыстармен ортақ белгілері әрқашан болады. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарды дұрыс ажырату, оларды өзге де ұқсас қылмыстардан ажырата білу, іс-әрекетті саралау, тиісінше, жазалау шарасы мен оның мөлшерін таңдау үшін маңызды болып табылады.

Пара алу (ҚР ҚК 366-бабы) және лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану (ҚР ҚК 361-бабы), көбіне сәйкес келеді: 1) сол бір объектіге байланысты; 2) тек тікелей ниетпен жасалады; 3) оларда бірыңғай субъект – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті тұлға, оған теңестірілген, немесе лауазымды адам. Бірақ, сонымен қатар осы құрамдарының елеулі айырмашылықтары да бар: 1) теріс пайдалану құрамы материалдық (салдары қажет), ал пара алу құрамы формальды (алған сәттен бастап, пара берушінің пайдасына қатысты оның іс-әрекетіне немесе салдарына қарамастан); 2) лауазымды теріс пайдалану тек өз құзыреті шегінде (өз құқықтары мен міндеттері шеңберінде), парада заңсыз іс-әрекеттер (әрекетсіздік) немесе ықпал ету болуы мүмкін.

Пара алу (ҚР ҚК 366-бабы) параға коммерциялық сатып алудан (ҚР ҚК 253-бабы) ерекшеленеді. Субъектісі – ҚР ҚК-нің 253-бабында коммерциялық немесе өзге де ұйымның басқару функцияларын орындайтын адам, ал ҚР ҚК 366-бабында – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті, оған теңестірілген немесе лауазымды адам.

Объектісі – ҚР ҚК-нің 253-бабында мемлекеттік немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы болып табылмайтын коммерциялық немесе өзге де ұйымның қызметі. Олардың пәндері сәйкес келеді – бұлар ақша, материалдық құндылықтар. Объективті жағынан айырмашылығы бар, атап айтқанда коммерциялық сатып алу кезінде сатып алу процесі іс-әрекетті жасағанға дейін жүргізіледі, ал пара алу кезінде жасағанға дейін параға сатып алу) және одан кейін (сыйақы) болуы мүмкін.

Коммерциялық сатып алуда делдалдық жоқ.

Сондай-ақ, пара алуды (ҚР ҚК-нің 366-бабы) заңсыз сыйақы алудан (247-бабы) ажырату қажет. Заңсыз сыйақы алу кезіндегі субъект – бұл мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті, оған теңестірілген немесе лауазымды адам болып табылмайтын мемлекеттік ұйымның қызметшісі.

Пара алуды (ҚР ҚК 366-бабы) және алаяқтықтан (ҚР ҚК 190-бабы) ажырату ерекшеліктері, пара алу кезінде құрамының объектісі – мемлекеттік қызмет және басқару мүдделерінен, ал алаяқтық кезінде – меншіктен тұрады, және алаяқтықтың объективті жағы алдау және сенімді теріс пайдалану жолымен мүлікке ие болу болып табылады. Алаяқтық бойынша құрамның субъектісі – 16 жастан бастап кез келген тұлға, ал пара алу кезінде – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті, оған теңестірілген, немесе лауазымды тұлға. Алайда алаяқтықтың 3-тармағында адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып деп көрсетілген.

Пара алу немесе беру кезінде делдал мен сыбайластың айырмашылығы мынада, делдал екі тараппен, ал сыбайласы тек қана біреуімен жұмыс істейді.

Маңыздылығы аз болғаны үшін жауапкершіліктен босату шарттары

Маңызы аз болуына байланысты пара деп саналмауы үшін бір мезгілде мынадай шарттар болуы тиіс: 1) сыйлықтың, қызметтің құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспауы тиіс; 2) сыйлықты, қызметті және және т.б. бірінші рет алуы; 3) сыйлық, қызмет, және және т.б. ретіндегі пайданы тараптар арасындағы алдын ала уағдаластық болмаған кезде алу; 4) мүдделі тұлғаның пайдасына бұрын жасалған заңды әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін сыйлық, қызмет және және т.б. алу. Осылардың ең болмағанда біреуі жоқ болса, тұлға қылмыстық жауапкершілікке тартылуға тиіс.

Параның қауіптілігі оның сомасында емес (шағын немесе үлкен), оны алу фактісінде. ГФР, Швейцария, Испания және басқа да көптеген Еуропа елдерінде оның маңыздылығының аздығы бойынша бөлінбейді, онда пара-параға сатып алу (алдын ала келісілген) және алдын ала уағдаласпай заңды әрекеті (әрекетсіздігі) үшін пара-алғыс (сыйлық) болып бөлінеді. Тиісінше, пара-алғыс үшін жаза пара-параға сатып алуға қарағанда төмен болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары бойынша шетелдік тәжірибе, бағыт-бағдары және перспективалары

Қолданыстағы қылмыстық заңнамадағы кез келген өзгерістер мен толықтырулар әлеуметтік-экономикалық, криминологиялық факторларға, қолданыстағы заңнаманы қолдану тәжірибесіне байланысты болады. Мысалы, Корея Республикасының ҚК 129-бабында пара алғаны және пара алуға уәде еткені үшін, ал 130-бапта – пара бергені және пара беруге уәде еткені үшін жауапкершілік қарастырылған. Француз Республикасы ҚК-нің 433-1 және 433-2-баптарында пара алуға уәде еткені және пара бергені үшін жауапкершілік көзделген, ал қылмыс мәні ретінде мемлекеттік наградаларды, лауазымдарды, мердігерлікті алу немесе табыстау қарастырылған. Швецияның ҚК 20-тарауының 2-бабында қызметшінің пара қабылдауға уәде еткені үшін жауапкершілік көзделген. АҚШ-та жария қызметшілерге арналған сыбайлас жемқорлық субъектілері және коммерциялық паракорлық субъектілері деп бөлу қарастырылған, соңғысына адвокаттар, дәрігерлер, бухгалтерлер, коммерциялық бірлестіктер директорлары жатады. Америкалық заңнамаға сәйкес, партиялық лауазымды тұлғалар сыбайлас жемқорлық қылмыс жасағаны үшін мемлекеттік қызметшілермен қатар жауап береді, өйткені қоғамдық қызығушылықтың бұл саласы мемлекеттік мүдделермен тығыз байланысты.

Қазақстанның сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік туралы халықаралық конвенцияларды ратификациялауы қылмыстық заңнамаға елеулі толықтырулар енгізуді және жеке өзі немесе делдал арқылы параға уәде еткені және ұсынғаны үшін жауапкершілікті белгілеуді, сыбайлас жемқорлық үшін аса ұзақ ескіру мерзімін белгілеуді, сыбайлас жемқорлық презумпциясы институтын енгізуді талап етеді, бұл ретте, кінәсіздігін

дәлелдеу ауыртпалығы күдіктінің өзіне жүктеледі, жеке сектордағы және басқа да сыбайлас жемқорлықты реттейтін нормалар көрінісін білдіреді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар туралы хабарлаған адамдарды көтермелеу

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 24-бабының 3-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 30 желтоқсанда № 1131 қаулысымен, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға өзге де жолмен жәрдемдесетін адамдарды көтермелеу қағидалары бекітілді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға өзге де жолмен жәрдемдесетін адамдарға біржолғы ақшалай сыйақы түрінде жүзеге асырылатын көтермелеу белгіленеді, оның мөлшерлері: 1) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар туралы әкімшілік істер бойынша – 30 айлық есептік көрсеткіш (бұдан әрі – АЕК); 2) онша ауыр емес сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 40 АЕК; 3) ауырлығы орташа сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 50 АЕК; 4) ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 70 АЕК; 5) аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 100 АЕК.

Грамотамен марапаттау немесе алғыс жариялау түріндегі көтермелеулер белгіленуі мүмкін. Көтермелеуді қаржыландыру республикалық бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда жәрдемдесу:

1) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау фактісі туралы хабарлауды;

2) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған іздеудегі адамның тұрған жері туралы ақпарат беруді;

3) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықты анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу үшін кейіннен маңызы болған өзге де жәрдем беруді қамтиды.

Көтермелеу адам берген ақпарат шындыққа сәйкес болса және айыпты адамға қатысты:

1) әкімшілік жаза қолдану туралы сот қаулысы заңды күшіне енген;

2) айыптау үкімі заңды күшіне енген;

3) ақталмайтын негіздер бойынша істі қысқарту туралы қаулы шығарылған жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Адамды көтермелеу туралы материалдар көтермелеуге құқығы пайда болған күннен бастап 10 жұмыс күн ішінде қалыптастырылады және уәкілетті органдарға жіберіледі, көтермелеу туралы бұйрық шыққан күннен бастап 15 жұмыс күні ішінде төлем жүргізіледі.

Уәкілетті орган адам ақшалай сыйақыдан бас тартқан жағдайда, грамотамен марапаттау немесе оған алғыс жариялау туралы мәселені қарастыруы мүмкін.

Жалған ақпаратты хабарлаған адам Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес белгіленген тәртіппен жауап береді.

Ынтымақтастық туралы процестік келісім сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес құралы ретінде

Қазақстандық қылмыстық процеске 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап жаңа норма енгізілді – ол тергеу органымен белсенді ынтымақтастықта болған жағдайда жасалған іс-әрекет үшін жазаны төмендету туралы келісімге қол жеткізуге бағытталған ынтымақтастық туралы келісім немесе кінәні мойындау туралы мәміле түріндегі процестік келісім деп аталады[55].

Ынтымақтастық туралы келісім кезінде тұлға кінәсін мойындамауға құқылы, бірақ ынтымақтастыққа келісімді, яғни қылмыстың аса ауыр және сараланған түрлерін ашу және тергеуге ықпал етуді, сондай-ақ жазаны жеңілдетуге «алмастыруды» білдіреді.

Ынтымақтастық туралы процестік келісім қылмыстық топ жасаған қылмыстардың барлық санаттары бойынша, өзге де тұлғалар жасаған аса ауыр қылмыстар, оның ішінде ҚР ҚПК 618–621-баптарының, 612-бабының «Процестік келісім жасалған кезде сотқа дейінгі тергеп-тексеру» талаптарын сақтай отырып, сыбайлас жемқорлық, экстремистік және террористік қылмыстар бойынша жасалады.

Келісімнің мәні жоғарыда аталған қылмыстарды ашуда қылмыстық қудалау органдарына адамның жәрдемдесуі болып табылады.

Ынтымақтастық туралы процестік келісімге қол қойған прокурор жасалған келісімнің мәні болып табылатын қылмысты ашуды ұйымдастыруға және кінәлі тұлғаларды әшкерелеуге қатысты шаралар қабылдайды, ҚР ҚПК 153-бабында «Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту» белгіленген тәртіппен жәрдемдескен тұлғаны бұлтартпау шарасының күшін жою не өзгерту мәселесін қарайды.

Егер осындай келісімнің нәтижесінде қылмыстық топ құрамында аса ауыр қылмыстар, қылмыстар, сондай-ақ экстремистік және террористік қылмыстар жасаған кінәлі адамдар әшкереленсе, және кінәлі адамдарға қатысты айыптау үкімі шығарылса, онда прокурор ынтымақтастық туралы процестік келісімнің шарттарын орындау бойынша шаралар қабылдайды. Ынтымақтастық туралы келісім жасасқан және оның шарттарын орындаған, сотталған тұлғаға қатысты прокурор сотқа жүгінеді

Кінәні мойындау туралы келісім адам кінәсін мойындап, жиналған дәлелдемелерді жәбірленушінің келісімімен жазаны жеңілдетуге «алмастыруды» дауламаса қолданылады. Онда адамның процестік келісім жасасқаннан кейін жасауға міндеттенетін іс-әрекеттері көрсетіледі (зиянның орнын толтыру және т. б.).

ҚР ҚПК 615-бабының 1-бөлігіне сәйкес, кінәні мойындау туралы процестік келісім жасасу туралы өтініш қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің кез келген сатысында жасалады. Процестік келісім прокурордың бастамасы бойынша да жасалуы мүмкін. Егер бастама күдіктіден болса, ол процестік келісім жасасу туралы өтінішхатпен жүгінеді,

егер бұл мәселені прокурор көтеретін болса, онда күдікті өзінің келісетінін немесе келіспейтінін білдіруге құқылы.

Соттың үкіміне дейін мүлікті тәркілеу

Заңсыз жолмен алынған мүлікті тәркілеу туралы іс жүргізуді қозғау ҚР ҚПК 71-тарауында белгіленген тәртіппен, сотқа дейінгі сатыда, сот үкімі шығарылғанға дейін, болжамды кінәлі тұлғаға халықаралық іздестіру жарияланған жағдайларда немесе оған қатысты қылмыстық қудалау тоқтатылған жағдайда жүргізіледі, ол үшін 35-бабы 1-бөлігінің 3) тармақшасы – рақымшылық, 4) тармақшасы – ескіру мерзімі, 11) тармақшасы – қайтыс болған адамға қатысты заңсыз жолмен табылған мүлікті белгілеу кезінде – негізге алынады.

Мүлікті тәркілеудің мұндай нысаны кезінде ҚР ҚПК 113-бабының 1 және 3-бөлігінде көзделген мән-жайлардан басқа, дәлелдеуге мыналар жатады: 1) мүліктің күдіктіге, айыпталушыға немесе үшінші тұлғаға тиесілігі; 2) мүліктің тәркілеуді қолдану үшін негіз болып табылатын қылмыспен байланысты болуы; 3) мүлікті үшінші тұлғаның иемдену мәнжайлары немесе мүлік құқық бұзушылықтар нәтижесінде сатып алынды деуге негіз болатын мән-жайлар.

Тәркілеу туралы қорытындыны сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жасайды және прокурорға жібереді, ол оны 10 тәулік ішінде қарайды. Одан әрі прокурор тәркілеу туралы өтінішхатпен сотқа жүгінеді, мұндай негіздер болмаған кезде қорытынды мен материалдарды сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізуші адамға қайтарады және қосымша дәлелдемелер жинау немесе тәркілеу туралы іс жүргізуді тоқтату қажеттігін көрсетеді. Кез келген жағдайда тәркілеуді қолдану туралы мәселені үкім шығарылғанға дейін ҚР ҚПК 669–671 баптарына сәйкес сот шешеді.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТАР ҮШІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

Әлеуметтік құбылыс ретінде жемқорлық – өте көп қырлы және сондықтан да жемқорлық сипатындағы әрекеттердің барлығы қылмыс болып санала бермейді. Мұны сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық түсінігін беретін «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы да [1-бап, 11-тармақ] растайды. Жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі ісәрекеттер (әрекет немесе әрекетсіздіктер) үшін заңдарда әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік белгіленген. Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтың заңда берілген түсінігі әкімшілік құқықбұзушылықтар мен қылмыстық құқықбұзушылықтарды ғана қамтиды. Осыдан шығатыны, сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық – бұл Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексінде, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген жоғарыда аталған белгілерге ие, жеке немесе заңды тұлға жасаған заңсыз әрекеттер.

1. Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтар. Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтарға сыбайлас жемқорлықтың белгілері бар және қылмыс болып саналмайтын, әкімшілік

жауапкершілік белгіленген құқық бұзушылықтар жатады. Сыбайлас жемқорлықтың белгілері бар әкімшілік құқықбұзушылықтарға мынадай құқыққа қайшы, кінәлі әрекеттер (әрекетсіздіктер) жатады.

– жеке адамдардың заңсыз материалдық сыйақы беруі (ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 676-бабы);

– мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамның немесе оған теңестірілген адамның заңсыз материалдық сыйақы алуы (ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 677- бабы);

– заңды тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы беруі (ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 678-бабы);

– мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңсыз табыстар алуы және заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүргізуі (ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 679-бабы);

– мемлекеттік органдар басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасау шараларын жүргізбеуі (Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 680-бабы);

– бұрын жемқорлыққа жататын қылмыс жасаған адамдарды жұмысқа қабылдау (Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 681-бабы).

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінде барлық жоғарыда аталған әкімшілік құқықбұзушылықтар 34 арнайы тарауда қарастырылған.

Жоғарыда келтірілген әкімшілік құқықбұзушылықтар тізімі, аталған барлық құрамдардың негізгі мақсаты жемқорлықтың алдын алу болып саналатын, мемлекеттік қызметте белгіленген тыйым салулар мен шектеулерді бұзумен байланысты мемлекеттік қызметшілермен жасалатын құқық бұзушылықтарды білдіреді.

Әкімшілік жауапкершіліктің субъектілері – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті адамдар немесе оларға теңестірілген адамдар, мемлекеттік органдардың, мекемелер мен кәсіпорындардың жетекшілері немесе ұлттық компаниялардың, ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің, ұлттық даму институттарының, сонымен қатар олардың еншілес ұйымдарының жетекшілері.

2. Тәртіптік жауаптылық белгіленетін сыбайлас жемқорлық әрекеттер.

Тәртіптік жауаптылық қолданылатын сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарына «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V Заңымен тәртіптік жауапкершілік белгіленетін, қылмыс немесе әкімшілік құқықбұзушылық болмайтын сыбайлас жемқорлықтың белгілері бар қызмет ережелерін бұзу жатады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы қолданыстағы заңы «тәртіптік теріс қылық» ұғымын қолданады. Мемлекеттік қызметшінің тәртіптік теріс қылықтары – мемлекеттік қызметшінің өзіне жүктелген міндеттерді құқыққа қайшы, кінәлі түрде орындамауы немесе тиісінше

орындамауы, қызметтік өкілеттіктерін асыра пайдалануы, қызметтік тәртіп пен қызметтік этиканы бұзуы, сондай-ақ мемлекеттік қызметке өтуіне байланысты Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген шектеулерді сақтамауы.

Азаматтық-құқықтық жемқорлық деликттер.

Азаматтық-құқықтық жемқорлық деликттерге жемқорлықтың белгілері бар, қылмыс болмайтын, ҚР Азаматтық кодексінің 509-бабында қарастырылған сый беру ережелерін бұзатын, сонымен қатар ҚР Азаматтық кодекстің 33-тарауында көзделген қызметтер көрсету тәртібін бұзатын құқық бұзушылықтар жатады. Мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық міндеттеріне немесе олардың қызметтік міндеттерін орындауына байланысты олардың отбасы мүшелеріне құны он айлық есептік көрсеткіштен аспайтын сыйлықтарды беруге болмайды. Бұл тыйымға әдеттегі сыйлықтарды беру жатпайды. (ҚР Азаматтық кодекстің 509-бабының 3-тармағы).

Қызметкер белгілі бір әлеуметтік топқа (әйелдерге, ардагерлерге, белгілі бір кәсіпке жататын тұлғаларға және т.б.) деген қарым-қатынасына байланысты өзінің жеке қабілеттеріне немесе жеке қасиеттеріне, сонымен қатар түрлі іс-шараларға (туған күн, мемлекеттік қызметте болу, зейнеткерлікке шығу және т.б.) байланысты тек өзіне берілген сыйлықтарды алуға құқылы.

Парадан сыйдың айырмашылығы – сыйдың құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспайтындығы және алдын ала жасалған заңды қызметтік әрекет үшін берілетіндігі, сонымен бірге алдын ала келісім болмауы керектігі (Қылмыстық кодексінің 366-бабындағы ескерту).

Сондықтан мемлекеттік қызметшілерге берілген сый, егер мұндай адамдар істің нәтижесіне әсер еткен болса және берушінің мәселесін шешу үшін кейбір заңсыз көмек көрсеткен жағдайда пара ретінде қарастырылады.

Жоғарыда айтылғандар қылмыстық және азаматтық құқықтардың арасында сыйлықтың құнына қатысты қайшылық бар деген қорытындыға әкеледі. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 15 маусым 2018 жылғы «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылық туралы» жолдауында «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің мемлекеттік қызметшілердің сыйлық беруін реттейтін ережелерін, сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершіліктен босатудың шарттарын реттейтін Қылмыстық кодекстің нормаларына» сәйкес шараларды қабылдауды ұсынды.

Қорытынды

Сыбайлас жемқорлық – бұл нақты заңдық анықтамасы жоқ әлеуметтік құбылыс және кез келген құбылыс іспетті ол өзіне тән белгілермен сипатталады, әрі өз дамуында үлкен әлеуетке ие. Сыбайлас жемқорлықтың ерекше белгісі - ол қылмыс субъектілерінің өз қызмет бабын, құқықтық мәртебесін және қызмет мүддесіне қайшы әрі құқық пен ар-ожданның қалыптасқан нормаларына қайшы орналасқан лауазымның беделін пайдалану жолымен істелінеді. Осы әрекеттер мүліктік не өзге пайда табуға және қандай да бір мүдделер мен қажеттіліктерді қанағаттандыруға тікелей бағытталған. Мысалы, саяси сыбайластықты саясаткерлердің, саяси үміткерлердің немесе олармен байланысты адамдардың сайлауды дайындау және өткізу, белгілі бір мемлекеттік лауазымға тағайындау немесе бекіту кезіндегі іс-әрекеттері ретінде анықтауға болады. Мемлекеттік билік және басқару органдарында жемқорлық қылмыстардың тікелей нысаны мемлекеттік қызметтің беделін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық мәселесін зерттей отырып, сыбайлас жемқорлық мүдделі топтардың экономикалық мүдделерінің көлеңкелі ықпал ету түрі ретінде осы мәселеге қатысты төмендегідей түйін жасауға болады.

Біріншіден, барлығы мойындағандай, сыбайлас жемқорлық – саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Өйткені лауазымдық тұлғаның игіліктерді бөлуге құқығы бар жерде, мүдделі тұлғалар тарапынан үнемі әлеуметтік ұқсастық жасау мүмкіндігі болып тұрады. Яғни, игілік деп біз тек қана материалдық ресурстарды меңзеп тұрмаған болармыз, сонымен қатар оған лауазым иесінің түрлі әрекеттерге тыйым салу немесе рұқсат ету тағы басқа құқығы да жатады.

Екіншіден, сыбайлас жемқорлық жоғары деңгейге көтерілуі бұл мәселеге шындап көңіл бөлуді талап етеді. Заманауи жемқорлықпен күресу шаралары тек қана репрессивтік сипатта болмауы қажет, заңнамалардың да жетілдіруіне баса назар аударған жөн.

Үшіншіден, осы қоғамдық зауалға қарсы қоғамның бірігуі жемқорлықпен күрестің жеңісіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Толығырақ қарастыратын болсақ, сыбайлас жемқорлықты терең зерттеуге толық қол жете қойған жоқ. Іс жүзінде, анық дүниенің өзіне өмір күнделікті өзгерістер енгізіп отыр. Болашақта көлеңкелі әрекеттер сыбайлас жемқорлықтың жаңа түрлерін туындатуы әбден мүмкін. Қоғам мен мемлекеттің алдындағы басты міндеті – осы қылмыстың деңгейін неғұрлым азайту болып табылады.

Жемқорлықты болдырмау үшін, біздің пікірімізше, экономикалық, құқықтық және саяси сипаттағы шаралар кешенін қабылдау керек, олар:

1. Заң шығару органдарына сыбайлас жемқорлықтың ықпалын кеміту. Ол үшін ҚР ҚК 366 бабына қылмысты жауапқа тарту субъектілерін бөліп. Оларды лауазымдығына қарай қылмыстық жауапқа тарту керек.

2. Конституция мен елдің заңдарына сүйене отырып, партия қызметіне мемлекет тарапынан бақылауды күшейту. Партиялардың құрылуын қолдау қажет, үміткерлердің сайлаушылар алдында жауаптылығын арттыру, оларға ашық түрде өздерінің үміткерлерін таныстыру, саяси әлеуметтік тетігіне ие болу және олар үшін жауап беру.

3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүргізуші кадрлардың біліктілігінің жеткіліксіздігі, сондықтан олардың жұмысын жетілдіру, ішкі сатқындардан тазарту – ең алдыңғы міндеттердің бірі. Бұл мәселені шешу үшін:

1. ең алдымен құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жалақысын көтеру;

2. құқық сақтау органдарын заманауи техникамен қамтамасыз ету деңгейін көтеру, қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды енгізу қажет.

4. Жемқорлыққа қарсы ведомстволық бағдарламалар қабылдау. Әр ведомствоға өздерінің ерекшеліктеріне сай, сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылық құрылымы және жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асыру тәсілдері бар. Олардың әрқайсысына сырттан мамандарды тарту арқылы ерекше бағдарламалар жасау керек. Ведомстволық сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламаларды әрбір үш-бес жылда жаңартып отыруды тәжірибеге енгізу қажет. Осы салаға алуан түрлі сыбайлас жемқорлықты жұқтырған мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларға ревизия жасау да жатады.

5. Насихат және хабардарлық. Бұл шаралар кешені төмендегі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

4. басқа елдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы табысты бағдарламаларды зерттеп, игеріп, үлгісін тарату;

5. аймақтардың, ірі кәсіпорындардың, салалардың, билік тармақтарының шешімдерін және олардың өкілдерінің әрекеттерін бір-бірімен салыстырып отыру, сыбайлас жемқорлық деңгейінің көрсеткіштерін бұқаралық ақпарат құралдарында тұрақты жариялау және пайдалану;

6. сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бағдарламасын жүзеге асыру жөнінде тұрақты ақпарат беріп тұру.

6. Халықаралық ынтымақтастық. Егер ұлттық сыбайлас жемқорлық нақты бір елдегі жалпы проблемалардың пайда болуына себеп болса, халықаралық өзара әрекеттен туындаған сыбайлас жемқорлық осы өзара әрекеттердің толық жетілмегеніне байланысты. Сондықтан өзара әрекет ету тетігін жетілдіруге бағытталған күш қолдану қажет. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жемісті нәтиже беру үшін мынадай ұсыныстар ескерілуі тиіс:

7. жемқорлыққа қатысты азаматтардың адами ұстанымын қалыптастыру;

8. құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттыру;

9. мемлекеттік қызметшілердің ар-ождан ұстанымы олардың мәртебесіне сай болуы;

10. мемлекеттік қызметкерлердің табысын және олардың заңға сәйкестігіне шынайы бақылау жүргізу;

11. қылмыстық жолмен тапқан пайда мен мүлікті тәркілеудің тиімді тәртібін енгізу;

12. мемлекеттік билік және басқару органдарында жемқорлыққа қарсы әрекет ету мақсатында қоғам мен мемлекет осы мемлекеттік қызметшілерге беретін жеңілдіктерді заңда нақты белгілеу.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции № 58/4 от 21.11.2003 // [Электрондық ресурс] URL: <http://www.consultant.ru/edu/highschool/links/>
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс] URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>
3. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. 6-е изд. М.: ЭКСМО, 2005. С. 43
4. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 мамырдағы N 31 Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000031_#z62
5. Справочник материалов по борьбе с коррупцией // Официальный интернет-сайт Управления ООН по наркотиками преступности. 2004. [Электрондық ресурс] URL: http://www.unodc.org/pdf/9dec04/resourceguide_r.pdf
6. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка № 34/169 от 17.12.1979 // Официальный интернет сайт ООН. [Электрондық ресурс] URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml
7. Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности № 55/25 от 15.11.2000 // СПС КонсультантПлюс [Электрондық ресурс] URL: <http://www.consultant.ru/edu/highschool/links/>
8. Лапина, И.Е. и др. Большой энциклопедический словарь под ред. И.Е. Лапиной, Е.Н. Маталиной, Р.Г. Секачева, Е.Н. Троицкой, Л.А. Хайбуллиной, Н.Ф. Яриной. – М.: АСТ. Астрель, 2008. С. 332.
9. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс] URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>
10. Комиссаров В.С. Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией // Вестник МГУ. Сер. 11. 1993. № 1. С.28
11. Сол жерде
12. Волженкин, Б.В. Коррупция: Серия “Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе” /Б.В. Волженкин. – СПб., 1998. С. 32.
13. Кузнецов, Ю.А., Силинский, Ю.Р., Хомутова, А.В. Российское и зарубежное законодательство о мерах противодействия коррупции. Учебное пособие / Ю.А. Кузнецов. – Владивосток: Изд-во ДВГАЭУ, 1999. С. 12-13.
14. Руководство для законодательных органов по осуществлению Конвенции ООН против коррупции // Второе исправленное и дополненное издание. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк. 2012. С. 4-5.

15. Шымкентте құқық қорғау органдарының қызметкерлері пара үстінде ұсталды // https://lenta.inform.kz/kz/shymkentte-kukyk-korgau-organdarynyn-kyzmetkerleri-para-ustinde-ustaldy_a3048386

16. Руководство для законодательных органов по осуществлению Конвенции ООН против коррупции // Второе исправленное и дополненное издание. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк. 2012. С. 71.

17. Малый энциклопедический словарь. Т. 1 Вып. 1: А — Гальванотропизм. — СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1907. С. 572.

18 Барышников В.А. Кристиан Вульф и моральный облик Германии: статья // Газета «Свобода». 2012. [Электрондық ресурс] URL: <http://www.svoboda.org/content/article/24487698.html>

19.Сафина, Д.М. Влияние фаворитизма и nepотизма на организационное и экономическое развитие // Политический журнал научных публикаций «Дискуссия». Рубрика: Экономические науки. Выпуск №10 (40). – Екатеринбург: ООО «Институт современных технологий управления», 2013. С. 89 – 95;

20.Алауханова – Алматы, Е.О. Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан: учебное пособие / Е.О. Алауханова – Алматы. – Алма-Аты, 2008 С. 131.

21. Качкина, Т.Б. Качкин, А.В. Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей: Учебное пособие / Т.Б.Качкина. А.В. Качкин. — Ульяновск: ОАО «Областная типография «Печатный двор». 2010. С. 40-41.

22. Кузовков, Ю.В. Мировая история коррупции / Ю.В. Кузовков. – М.: Издательство Анима-Пресс, 2010. С. 5.

23.Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінде Қазақстан 19 позицияға көтерілді. // <https://informburo.kz/novosti/v-indekse-vospriyatiya-korrupcii-kazahstan-podnyalsya-na-19-pozicij-no-vlasti-strany-dopuskali-narusheniya-demokraticeskikh-svobod>

24. Transparency Kazakhstan елдегі 2020 жылға арналған сыбайлас жемқорлық жағдайына жүргізілген мониторингтің нәтижелерін ұсынды. // <http://tikazakhstan.org/transparency-kazakhstan-presented-the-results-of-monitoring-the-state-of-corruption-in-the-country-for-2020/>

25. Генерал Джуламановтың шекарасы: 11 жыл түрмеде. // <https://rus.azattyq.org/a/general-nurlan-dzhulamanov-prigovor/26885409.html>

26. Безрукова, В. С. Основы духовной культуры: Энциклопедический словарь педагога / В.С. Безрукова. – Екатеринбург, 2000. С. 253.

27. Горан, Клименчич, Янек, Стусек. Специализированные институты по борьбе с коррупцией: обзор моделей // Организация экономического сотрудничества и развития. Сеть по борьбе с коррупцией для стран Восточной Европы и Центральной Азии / Горан Клименчич, Янек Стусек. – Париж.: Публикация ОЭСР, 2007. С. 94;

28. Особенности борьбы с организованной преступностью в странах Юго-Восточной Азии: статья. Владивостокский центр исследования

организованной преступности. ВЦИОП. 1999. [Электронный ресурс] URL: <http://www.crime.vl.ru/>

29. Қазақстан Республикасының қаржы полициясы құрылған күнінен бастап 18 жылды атап өтеді // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31202654#pos=3;-73

30. Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D2%A3_%D0%A1%D1%8B%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%B0%D1%81_%D0%B6%D0%B5%D0%BC%D2%9B%D0%BE%D1%80%D0%BB%D1%8B%D2%9B%D2%9B%D0%B0_%D2%9B%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8B_%D1%96%D1%81-%D2%9B%D0%B8%D0%BC%D1%8B%D0%BB_%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%82%D1%96%D0%B3%D1%96#cite_note-1

31. Қазақстанда полицейлердің жалақысы өседі (Электрондық ресурс) <https://stan.kz/kazakstanda-policeylerdin-zhalakisi-osedi-344289/>

32. Кузнецова, И.М. Курс уголовного права. Т. 1. Общая часть: Учение о преступлении. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2002. С. 119-120.

33. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

34. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/links>

35. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 мамырдағы N 31 Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000031_#z62

36. Конвенция Совета Европы о гражданско-правовой ответственности за коррупцию (ETS № 174) от 04.11.1999 // СПС КонсультантПлюс URL: // <http://www.consultant.ru/edu/highschool/links/>

37. Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстарды қарау практикасы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 8 нормативтік қаулысы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000008S>

38. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

39. Галузин А.Ф. Правонарушения как основная угроза правовой и социальной безопасности. Самара: Изд-во Самарского ун-та, 2007. С. 43.

40. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

41. Жемсауы толмайтын жемқорлар // <https://turkystan.kz/article/22991-zhemsauy-tolmajtyn-zhem-orlar/>

42. Шет елдерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті // <https://emirsaba.org/sibajlas-jemorlia-arsi-medeniet-negizderi.html?page=3>

43. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы № 858 Жарлығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

44. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі, 2014 жылғы 5 шілде // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

45. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы № 858 Жарлығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

46. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі, 2014 жылғы 5 шілде // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

47. Мемлекеттік қызмет туралы: Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 453-І Заңы (2015 жылғы 2 сәуірдегі жағдай бойынша өзгерістерімен және толықтыруларымен) // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

48. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы № 858 Жарлығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

49. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі № 167-І Қылмыстық кодексі. - Алматы: Норма-К, 2002. - 168 с.

50. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі. - Алматы: Норма-К, 214. - 240 с.

51. Мемлекеттік қызмет туралы: Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 453-І Заңы (2015 жылғы 2 сәуірдегі жағдай бойынша өзгерістерімен және толықтыруларымен) // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

52. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі, 2014 жылғы 5 шілде // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

53. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі, 2014 жылғы 5 шілде // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

54. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі, 2014 жылғы 5 шілде // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». - Астана, 2015.

55. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, 2015 жылғы 1 қаңтарда қолданысқа енгізілген. - Алматы: Норма-К, 2015. - 368 б.

. Самалдыққов, М.К. Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары: зерттеулер / М.К. Самалдыққов. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 79-85 б.

2. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме / ред.басқ. Н.Н. Турецкий. – Алматы:

«Жеті Жарғы» баспасы, 2015 // Сілтеме: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=316757